

Barcode : 9999990876826

Title - Kurbanini Kathao.

Author - Meghani Zaverchand Kalidas

Language - gujarati

Pages - 106

Publication Year - 1940

Barcode EAN.UCC-13



9 999999 087682

# કુરબાનીની કથાઓ



આર. આર. શેઠની કંપની : બુકબેલર્સ • પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ-૨.

गुजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

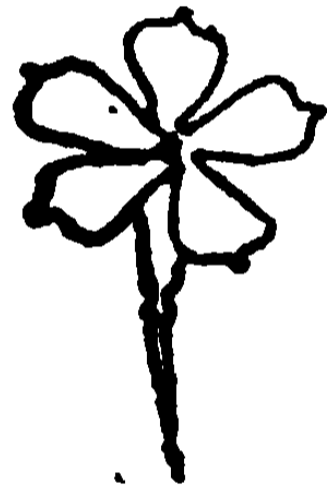
[ गुजराती कॉपीराइट विभाग ]

अनुक्रमांक २२१-३२ किंमत ०.५.०

ग्रंथनाम सुखाजीन सुखाओ

वर्गांक ३५७ : ३

# કુરબાનીની કથાઓ



અવેરચંદ મેઘાણી

આવૃત્તિ પહેલી : ૧૦૦૦ : ૧૯૨૨      આવૃત્તિ ત્રીજી : ૩૦૦૦ : ૧૯૩૧  
આવૃત્તિ બીજી : ૩૦૦૦ : ૧૯૨૩      આવૃત્તિ ચોથી : ૧૧૫૦ : ૧૯૩૭  
આવૃત્તિ પાંચમી : ૧૧૫૦ : ૧૯૪૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય  
અમદાવાદ  
ગુજ. વિ. કોમ્પોઝિટ મંડળ  
૧૯૫૭ : ૧૨૨૬૩૨  
છ આના



મુદ્રક : મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ      સ્વાધીન મુદ્રણાલય : રાણપુર  
પ્રકાશક : જુરાલાલ ર. શેઠ : આર. આર. શેઠની કું. : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ

## પાંચમી આવૃત્તિ વેળાએ

ઝોગણીસ વર્ષો સુધી અવિરત ચાલતી આવેલી મારી ગ્રંથસ્થ સાહિત્યપ્રવૃત્તિના શ્રી ગણેશ આ 'કુરખાનીની કથાઓ'થી થયા હતા, એ યાદ કરીને હું એક અકથ્ય ઊંડી ઊમિનો ઝંકાર અનુભવું છું.

એની હસ્તપ્રત ભેળી લઈને જ હું ૧૯૨૧માં આંહી નોકરીએ રહેવા આવ્યો હતો અને સૌરાષ્ટ્રના જૂના ધૂડીઆ કાર્યાલયના યોગાનમાં બેસીને શ્રી. શેઠ એ હસ્તપ્રત માંહેથી 'ફૂલનું મૂલ' મોટા લલકાર કરીને વાંચતા હતા તે મને યાદ છે. આ મારું સૌપહેલું પુસ્તક હતું એટલું જ કહેવું બસ નથી. આ પુસ્તકે જ મારા માટે ગુજરાતી વાચકજગતમાં અજવાળું કરી આપ્યું હતું એ ગુણ હું કમ ભૂલી શકું ?

નાનપણની પ્રથમ પાપા પગલીઓ માંડયાનો આનંદ આ દેહ-જીવનમાં ફરી ક્યારે વાર યાદ આવી શકતો નથી. એ અનુભવનું સદાય લીલુંછમ રહેતું વરદાન ફક્ત શિલ્પીઓના ભાગ્યમાં જ લખાયું છે. એક પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિ થવી એ નવાઈ કે અદકાઈ નથી, પણ પહેલી જ કૃતિ વીસ વર્ષ લગી જીવતી રહી ગઈ એ લેખકના અંગત સૌભાગ્યની વસ્તુ છે. આ કૃતિનાં નવેસર ટુક તપાસતાં તપાસતાં મને ઝોગણીસ વર્ષો પૂર્વેના એક દિવસની યાદ સુખદુઃખ મિશ્રિત લાગણીનો અનુભવ કરાવી ગઈ છે. આ પુસ્તકનો પ્રત્યેક પાઠ

વિદ્યાર્થી જગતમાં એને સ્થાન મળ્યું છે એ એક જ વાતથી દોરાર્ધને આ નવી આવૃત્તિ ધરવાની હિંમત કરી છે. શાળાનાં કિશોર બાઈબહેનોને દષ્ટિ સામે રાખીને જ નવી આવૃત્તિમાં આખું આલેખન સંસ્કારેલું છે, વાક્યો સરખાં કર્યાં છે. પ્રકાશકોએ પણ વિદ્યાર્થી બાઈબહેનોની સગવડ ધ્યાનમાં લઈને જ પુસ્તકની હિંમતમાં બે આનાનો મોટો ખટાડો કર્યો છે.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિર  
૨૦ : ૫ : ૩૧

ઝવેરચંદ મેઘાણી

# કુરબાનીની કથાઓ



## સાં ક ળિ યું

૧	પૂજારિણી	.	.	.	.	.	.	૧
૨	શ્રેષ્ઠ ભિક્ષા .	.	.	.	.	.	.	૬
૩	કૂલનું મૂલ્ય	.	.	.	.	.	.	૧૦
૪	સાયો આત્મણુ	.	.	.	.	.	.	૧૪
૫	અભિસાર	.	.	.	.	.	.	૧૯
૬	વિવાહ	.	.	.	.	.	.	૨૪
૭	માથાનું દાન	.	.	.	.	.	.	૨૯
૮	રાણીજના વિલાસ.	.	.	.	.	.	.	૩૩
૯	પ્રભુની ભેટ	.	.	.	.	.	.	૩૭
૧૦	વીર બંદો .	.	.	.	.	.	.	૪૨
૧૧	છેલ્લી તાલીમ .	.	.	.	.	.	.	૪૬
૧૨	ન્યાયાધીશ .	.	.	.	.	.	.	૫૩
૧૩	નકલી કિલ્લો .	.	.	.	.	.	.	૫૭
૧૪	પ્રતિનિધિ .	.	.	.	.	.	.	૬૦
૧૫	નગરવક્ત્રી	.	.	.	.	.	.	૬૫
૧૬	સ્વામી મળ્યા	.	.	.	.	.	.	૬૮
૧૭	પારસમણિ	.	.	.	.	.	.	૭૧
૧૮	તુરુ મેટ .	.	.	.	.	.	.	૭૩
૧૯	કર્ણનું અલિદાન	.	.	.	.	.	.	૭૬
૨૦	નરક-નિવાસ	.	.	.	.	.	.	૮૫
૨૧	શુદ્ધિપત્ર .	.	.	.	.	.	.	૯૪

## પૂજારિણી

અઠી હજાર વર્ષની જૂની આ વાત છે. મગધ દેશના રાજા બિમ્બીસારે પ્રભુ બુદ્ધને આજીજી કરી કે 'હિ દેવ! શ્રી-ચરણના નખની એક કણી મળે તો બહુ જ સુખ પામીશ.'

'એ કણી લઈને જગતમાં શાં શાં ધર્તીંગ ફેલાવવા માગો છો, ભૂપતિ?' બુદ્ધે હસીને પૂછ્યું.

'એક જ ધર્તીંગ, પ્રભુ! અહિંસા અને સત્ય ખાતર આત્મસમર્પણનો સંદેશ.'

રાજબગીચાની અંદર એક ખૂણામાં નખની એ કણી દાટીને એના ઉપર બિમ્બીસારે સુંદર સ્તૂપ ચણાવ્યો. દેશદેશના કારીગરોએ આવીને સ્તૂપ ઉપર બારીક નકસી મૂકી. એ પથ્થરો જાણે હુમણાં બોલી બિઠશે, પોતાના જ રૂપ ઉપર મુગ્ધ બનીને પથ્થરો નાચી બિઠશે. એવી શોભા શિલ્પકારોએ વિસ્તારી દીધી.

રોજ સાંજ પડે ત્યારે મહારાજની મહારાણી અને રાજ-બાળાઓ સ્નાન કરે, શુષ્ક વસ્ત્રો પહેરે, છાબડીમાં કૂલો વીણે અને સોનાની થાળીમાં પૂજની સામગ્રી ભરીને સ્તૂપ પાસે પધારે. સ્તૂપની આસપાસ કૂલોની માળા રાત્રિભર મહેકી રહે

અને કનકની આરતીમાં દીવાઓની જ્યોતિમાલા પરોડ સુધી ઝળહળી રહે.

સંધ્યાએ સંધ્યાએ નવી પૂજા, નવાં પુષ્પો અને નવી જ્યોતિકાઓ.

વર્ષો વીત્યાં. બિમ્બીસાર રાજા મરણ પામ્યા. યુવરાજ અજાત-શત્રુ સિંહાસને બેઠા. બ્રાહ્મણધર્મના એ ભકતે નગરીમાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવીને પિતાનો ધર્મ બિખેડી નાખ્યો. યજ્ઞની જ્વાલાઓની અંદર એણે બૌદ્ધ ધર્મનાં શાસ્ત્રો સમર્પી દીધાં. રાજનગરીમાં એણે સાદ પડાવ્યો કે ‘ખખરદાર ! પૂજનાં ત્રણ જ પાત્રો છે : વેદ, બ્રાહ્મણ અને રાજા. ચોથા કશાની યે પૂજા કરનારનો હું ત્રાણ લઈશ.’

નગરીનાં નરનારીઓ કમ્પી બિઠ્યાં. બુદ્ધના નામનો ઉચ્ચાર બંધ થયો, યજ્ઞની વેદીમાંથી ઠેરઠેર જ્વાલાઓ છૂટી ને ખાઉં ખાઉં કરતી આકાશમાં ચડવા લાગી.

સાદ પડ્યો તે દિવસની સાંજ આવી. રાજમહેલની એક દાસી નહાઈપોઈને તૈયાર થતી હતી; કૂલો અને દીવાઓ સજ્જ કરતી હતી. એના હોઠ ઉપર બુદ્ધદેવના નામોચ્ચાર રમતા હતા.

એવી તે એ નારી કેણુ છે ? કાં એને ભય નથી ? એણે શું રાજઆજ્ઞા નથી જાણી ?

શ્રીમતી નામની એ દાસી હતી. રોજ સાંજે રાજરમણીઓ સ્તૂપની પૂજા કરવા જાય ત્યારે આ અભણુ ને અજ્ઞાન દાસી પૂજાની સામગ્રી સજ્જ કરી, હાથમાં ઉપાડી, પૂજનારીઓની સાથે જતી, જઈને આવે એક ખૂણામાં બિભી રહેતી, કાંઈ આવડે

તો નહિ, પણ આંખો મીંચીને ઊભી ઊભી રોજ એ કાંઈક બડબડયા કરતી. એની કાલીઘેલી વાતો કેમ જાણે કેઈ અંતરિક્ષમાંથી સાંભળતું હોય, મીઠા મીઠા ઉત્તર દેતું હોય, તેમ આ દાસી છાનીછાની હસ્યા કરતી.

રાજઆજ્ઞા એણે સાંભળી હતી.

ધૂપદીપ લઈને દાસી શ્રીમતી રાજમાતાની પાસે આવી ઊભી રહી, બોલી કે ‘બા, પૂજનો સમય થયો.’

મહારાણીનું શરીર થરથરી ઊઠ્યું. ભયભીત બનીને એ બોલ્યાં: ‘નાદાન! નથી જાણતી? સ્તૂપ ઉપર ધૂપદીપ કરનારાંને કાં તો શૂળી મળશે, કાં તો કાળું પાણી મળશે. ભાગી જાઓ! પૂજનું નામ હવે લેતી ના!’

શ્રીમતી પાછી વળીને રાજરાણી અમિતાને ઓરડે પહોંચી. રત્નજડિત આરસી ધરીને રાણીજી અંબોડો વાળતાં હતાં ને સેંથામાં છટાથી હીંગળો પૂરતાં હતાં.

શ્રીમતીના હાથમાં પૂજની સામગ્રી જોઈને રાણીજી અબકયાં, હાથ હલી જવાથી એનો સેંથો વાંકોચૂંકો થઈ ગયો.

શ્રીમતી કહે: ‘રાણીજી, પૂજનો સમય થયો.’

રાણી બોલ્યાં: ‘સાથે સાથે મરવાનો પણ સમય થયો છે કે શું? જલદી ચાલી જાઓ આંહીંથી. કેઈ જોશે તો રાજજીનો કોપ સળગશે, મૂરખી! પૂજના દિવસો તો ગયા.’

આથમતા સૂર્યની સામે ઝરૂખો ઉઘાડીને રાજકુમારી શુકલા એકલાં પડ્યાં પડ્યાં કવિતાનું પુસ્તક વાચવામાં મગ્ન હતાં.

ઝાંઝરનો ઝણુકાર સાંભળીને ખારણા સામે જુએ, ત્યાં તે પૂજનો થાળ લઈને ઊભેલી શ્રીમતી !

‘કુંવરી બા ! ચાલો પૂજ કરવા.’

‘જા એકલી તું મરવા !’



નગરને ખારણે ખારણે શ્રીમતી રખડી, એણે પોકાર કર્યો કે ‘હું નગરનારીઓ ! પ્રભુની પૂજનો સમય થયો, ચાલો, શું કેઈ નહિ આવે ? રાજાજીની શું આટલી બધી બીક ? પ્રાણ શું આટલા બધા વહાલા ?’

કેઈએ ખારણું બીડી દીધાં, કેઈએ શ્રીમતીને ગાળો દીધી. કેઈ સાથે ચાલ્યું નહિ. શ્રીમતી એ રમ્ય સંધ્યાકાળની સામે જોઈ રહી. દિશાઓમાંથી ઊંચે ઊભું ઊભું જાણે કેઈ કહેતું હતું, ‘સમય જાય છે, પુત્રી શ્રીમતી ! પૂજનો સમય જાય છે.’ શ્રીમતીનું મોં પ્રકાશી ઊઠ્યું. એ ચાલી.

દિવસની છેલ્લી પ્રભા અંધકારમાં મળી ગઈ. માર્ગ આખો નિર્જન અને ભયાનક બન્યો. લોકોનો કેલાહલ ધીરે ધીરે બંધ પડ્યો. રાજાજીના દેવાલયમાંથી આરતીના ડંકા સંભળાયા. રાત પડી. શરદના અંધકારમાં અનંત તારાઓ ઝખૂંકી ઊઠ્યા. દ્વારપાળે રાજમહેલનાં ખારણું બંધ કરી બૂમ પાડી કે ‘કુચેરી બરખાસ !’

એ મોડી રાતે રાજમહેલના પહેરેગીરો એકાએક કેમ ચંમકી ઊઠ્યા ? એમણે શું જોયું ? ચોર ? ખૂની ? કે કેઈ ભૂતપ્રેત ?

ના, ના ! એમણે જોયું કે રાજબગીચાને એક ખૂણે, ગાઠ અંધકારની અંદર, બુદ્ધદેવના સ્તૂપની ચોપાસ કેઈક દીપમાલા પ્રગટાવી રહ્યું છે.

બુદ્ધી તલવાર લઈને નગરરક્ષકો દોડતા આવ્યા. સ્તૂપ પાસે જઈને જુવે છે તો એક સ્ત્રી સ્તૂપની સામે ઘૂંટણપર બેઠી છે. એની બિડાયેલી આંખો અને કાંઈક બડબડી રહેલા હોઠ ઉપર એક હાસ્ય ફરકી રહેલું છે. અંતરિક્ષમાં તને એ કેણુ મિત્ર મળ્યો હતો, એ તરૂણી ?

નગરપાલે આવીને એ ધ્યાનમગ્ન શરીરને ઠંઠાળ્યું. સવાલ કર્યો કે ‘મૃત્યુને માથે લઈ આંહીં આરતી કરનારી એ કીટેલી ! કેણુ છે તું ?’

‘હું શ્રીમતી : બુદ્ધ ભગવાનની દાસી.’

ઉઘાડી તલવાર શ્રીમતીની ગરદન પર પડી. સ્તૂપનો એ પવિત્ર પાષાણુ તે દિવસે લોહીથી ભીંજઈને વધુ પવિત્ર બન્યો.

શરદ ઋતુની એ નિર્મળ રાત્રિએ, રાજબાગના એ ખૂણાની અંદર, એકાકી ઊભેલા એ સ્તૂપને ચરણે, આરતીની દીપક-માલાનો છેલ્લો દીવો એલવાઈ ગયો; પણ પેલી મરનારીના અંતરની જ્યેાત તો જુગજુગાન્તર સુધી એ નહિ બુઝાય.

## શ્રેષ્ઠ ભિક્ષા

‘શ્રાવસ્તી નગરીનાં એ નરનારીઓ ! જાગો છો કેઈ ? આંખો ઊઘાડશો ? બુદ્ધપ્રભુને માટે હું ટહુલ નાખી રહ્યો છું. ભિક્ષા આપશો ? ’

આખી નગરી નિદ્રામાં પડેલી છે. શ્રાવસ્તીપુરીની ગગન-અડતી અટારીઓ ઉપર પરોડીઆની આંખી પ્રભા રમે છે. દેવાલયોમાં વૈતાલિકોનાં પ્રભાતગાન હજી નથી મંડાયાં. સૂર્ય ઊગશે કે નહિ ઊગે, એવા સંદેહથી કોયલ હજી ધીરૂં ધીરૂં જ ટહુકી રહી છે.

એ કેણુ છે ? આવા વખતે, આથમી જતા તારાઓના આંખા પ્રકાશમાં, નગરીના માર્ગેમાર્ગે અને શેરીએ શેરીએ એ કેણુ ટેલી રહ્યું છે ? મેઘગર્જના સમાન એ કોનું ગળું ગૂંજે છે !

એ તો શ્રી બુદ્ધપ્રભુનો શિષ્યઃ ભિક્ષુ અનાથપિંડક.

સૂતેલાં સ્ત્રીપુરૂષો એ સૂર સાંભળી સળવળ્યાં. સંન્યાસીનો સાદ કાન માંડી સાંભળ્યો. ભિક્ષુએ ફરી પોકાર્યું : ‘ સુણો એ લોકસંઘ ! વર્ષાની વાદળીઓ પોતાના દેહપ્રાણ ગાળીગાળીને

જગતમાં જળ આપે છે. ત્યાગધર્મ એ જ સકળ ધર્મોનો સાર છે, એ ભવી જીવે !’

કૈલાસનાં શિખર પરથી દૂરદૂર સંભળાતી, ભૈરવોના મહા-સંગીત સમી એ લિખ્ખુની વાણી પ્રભાતની કાગાનીંદરમાં પોઢલાં લોકોને કાને કાને ગૂંજવા લાગી.

સૂતેલાં સ્ત્રીપુરુષો એઠાં થયાં. રાજા જાગીને વિચાર કરે છે કે વ્યર્થ છે આ રાજદૌલત : ગૃહસ્થો ભાવે છે કે મિથ્યા છે આ આળપંપાળ : ને કેમજા દિલની રમણીઓ તો દિલમાં દ્રવી જઈ અકારણ આંસુડાં પાડી રહી છે. ભોગીજનો ભાવી રહ્યા છે કે એહ ! આ અમનચમન આખરે તો કેવાં છે ! ગઈ રાતે પહેરેલી કૂલમાળાનાં પ્રભાતે છંદાએલાં સુકાએલાં કૂલો જેવાં જ ને !

ભિંચી ભિંચી અટારીઓનાં દ્વાર ઉઘડયાં. આંખો ચોળીને સહુ અંધારા પંથ ઉપર કોંતૂકથી નિહાળી રહ્યાં. સૂના રાજ-માર્ગ ઉપર એક નિદ્રાહીન લિખારી ઝોળી ફેરવતો, ‘જાગો ! લિક્ષા આપો !’ એવા સવાલ નાખતો એકલો ચાલ્યો જાય છે.

એહો ! આ તો પ્રભુને દાન દેવાની સુભાગી ઘડી : એ ઘડી કેણુ અભાગી ભૂલે ?

રમણીઓએ મુઠ્ઠીઓ ભરીભરી રત્નો વેચ્યાં, કેાઈએ કંઠનાં આભૂષણો તોડીતોડી ફેંક્યાં, તો કેાઈએ વેણીનાં મોતી ચૂંટી-ચૂંટી ધરી દીધાં. લક્ષ્મીના વરસાદ વરસ્યા. વસ્ત્રાભૂષણોથી રાજમાર્ગ છવાઈ ગયો.



પરંતુ લિખ્ખુને પોકાર તો ચાલુ જ રહ્યો : ‘ગૌતમપ્રભુ માટે લિક્ષા આપો !’ તે ચાલ્યો : આભૂષણો અને લક્ષ્મીનાં પૂર વચ્ચે થઈને તે ચાલ્યો. તેનું પાત્ર તો ખાલી જ હતું.

ઓ અજબ લિખ્ખુ ! તને શાની ભૂખ રહી છે ? તારે શું જોઈએ છે ? પ્રભુની શી ઇચ્છા છે ?

‘આ નગરીનાં ઓ નરનારીઓ ! તમારો પ્રભુ મધ્ધિમુક્તાનો ભૂખ્યો ન હોય, તમારો પ્રભુ સુંદર વસ્ત્રાભૂષણો ન વાંછે, ફૂકી-રોના પણ એ ફૂકીરની ભૂખ અનેરી છે. એને તો તમારું સર્વશ્રેષ્ઠ દાન જોઈએ છે.’

ચકિત બનેલાં નરનારીઓ, નિઃશ્વાસ નાખતાં નિહાળી રહ્યાં. યુદ્ધપ્રભુનો લિખ્ખુ ખાલી ઝોળી સાથે નગરનો દરવાજો વટાવી ગયો. નિર્જન અરણ્યમાં પણ જાણે વનચરોને, પશુપક્ષીઓને, વૃક્ષોને સંભળાવતો હોય તેમ તે પોકારતો જ રહ્યો : ‘ગૌતમ-પ્રભુને માટે લિક્ષા આપો !’

ઘોમ મધ્યાહ્ન તપી રહ્યો હતો તે ટાણે આ નિર્જન અરણ્યમાં કેણુ જોલ્યું ? કેણુ ઉત્તર આપ્યો ? ત્યાં જુઓ, એક કંગાલ સ્ત્રી ભોંય પર સૂતી છે, એને અંગે નથી આભૂષણુ, નથી ઓઠણુ, એના દેહ ઉપર એક જ વસ્ત્ર વીંટેલું છે. ક્ષીણ કંઠે એ બોલી : ‘હું લિક્ષુ ! ત્રિભા રહેજો, એ દેવના પણ દેવને આ રંક નારીની આટલી ભેટ ધરજો.’

એમ કહેતી એ નારી પાસેના ઝાડની ઓથે ભરાઈ ગઈ અને ઝાડની પાછળ પોતાના આખા દેહને સંતાડી એણુ માત્ર

એક હાથ ખડાર કાઢ્યો. એ હાથમાં શું હતું? તેના નમ્ન શરીરને ઢાંકનારો પેલો એકનો એક ટુકડો.

ક્રાટેલું વસ્ત્ર એણે ભિક્ષુની ઝોળીમાં ફગાવ્યું.

‘જય હો! જગત આખાનો જય હો! મહાભિક્ષુનું હૃદય આજે ધરાવાનું. આજે ગૌતમનો અવતાર સફળ થયો. જય હો ઓ જગજ્જનનિ!’

જૂના ને ક્રાટેલા એ વસ્ત્રને શિર ઉપર ઉઠાવી, બુદ્ધદેવના ઝોળામાં ધરાવવા માટે ભિક્ષુ ચાલ્યો ગયો.

## ફૂલનું મૂલ

શિયાળાના દિવસો હતા. કડકડતી શીતમાં ફૂલો સુકાઈ ગયેલાં. ફૂલોમાં અને ખગીચામાં ફૂલઝાડ બધાં શિશુહીન માખાપ જેવાં ઉદાસ ઊભાં હતાં.

પણ પેલું સરોવર કેનું? એ સરોવરની વચ્ચેવચ્ચ એક કમળ ઊઘડેલું છે. એ તો સુદાસ માળીનું સરોવર. એવું ફૂલ તો વસંતમાં યે ન ખીલે.

સુદાસ આનંદથી છલકાઈ ઊઠ્યો. એના મનમાં થયું કે 'રાજાજીને આજે આ ફૂલ ભેટ કરી આવીશ.' ફૂલોના શોખીન રાજાજી આજે અકાળે આ કમળ જોઈને મને મોં-માઝ્યાં મૂલ આપશે.'

વાયુનો એક હિલોળો વાયો; કમળે જાણે ખુશખુશાલ બનીને છેલ્લો હોંચકો ખાધો; માથા ઉપરથી એક કોયલ ટહૂકતી ગઈ. માળીએ માન્યું કે મંગળ શુકન થયાં.

સહસ્રપાંખડીનું એ ફૂલ લઈને સુદાસ રાજામહેલની સામે વાટ જોઈ ઊભો છે. રાજાજીને સમાચાર કહેવરાવ્યા છે. હમણાં જ રાજા ખેલાવશે. મૂલનો લોભી સુદાસ એ ફૂલની શી

પુલનું મૂલ :

શી જતના કરી રહ્યો હતો ! એની પાંખડી ઉપરથી આકળનું એક બિન્દુ પણ સુદાસે નીચે પડવા ન દીધું.

એટલામાં જ રસ્તે એક આદમી નીકળ્યો. કમળને જોતો જોતો એ પુરુષ પાસે આવ્યો. સુદાસને પૂછ્યું : 'કૂલ વેચવાનું છે?'

'રાજાજીને ધરવાનું છે.' સુદાસે ટૂંકે ઉત્તર દીધો.

'મારે તો રાજાના પણ રાજાજીને ધરવા મન છે. આજે બુદ્ધદેવ પધાર્યા છે. બોલો, શું દામ લેશો?'

'પણ હું એક \*માષા સુવર્ણની આશા કરીને નીકળ્યો છું.'

'કબૂલ છે.'

ત્યાં તો નોખત ગડગડી. શરણાઈનો સૂર આવ્યો. કુંકુમચંદનના થાળ માથે મેલીને રમણીઓનું વૃંદ ગીતો ગાતું ચાલ્યું આવે છે. રાજા પ્રસેનજિત પગે ચાલતા બુદ્ધદેવનાં દર્શને ઊપડયા છે. નગરની બહાર પ્રભુ ગૌતમ પધાર્યા છે.

કમળ જોઈને રાજા હર્ષ પામ્યા. મનમાં થયું કે પ્રભુના પૂજનમાં આજે પુષ્પની જ ઉણપ હતી તે પૂરી થશે. રાજાજીએ પૂછ્યું : 'પુલનું શું મૂલ લઈશ, સુદાસ?'

સુદાસ કહે : 'મહારાજ ! કૂલ તો આ સમજને રાખી લીધું.'

'કેટલી કિંમતે?'

\*સોનું તોળવાનું પ્રાચીન કાલનું માપ

‘એક માષા સુવર્ણ.’

‘હું દશ માષા દર્ભ.’

રાજાજીને માથું નમાવીને પેલો પુરુષ બોલ્યો : ‘સુદાસ, મારા વીસ માષા.’

રાજાજીનું મોં પડી ગયું. તેમનું હૃદય જરા દુભાયું. પેલો પુરુષ બોલ્યો : ‘મહારાજ ! હું અને આપ બંને પ્રભુ બુદ્ધનાં દર્શને ચાહ્યા છીએ. મારે પણ આ પુષ્પ પ્રભુના ચરણે જ ધરવાનું છે. આ પુષ્પને માટે આજ આંહીં આપણે રાજાપ્રજા રૂપે નથી ઊભા, બે ભક્તો રૂપે ઊભા છીએ. રોષ કરશો મા, હે સ્વામી ! આજે ભક્તિનાં પૂર દુનિયાદારીની મર્યાદા માનતાં નથી.’

હસીને રાજાજી બોલ્યા : ‘ભક્તજન ! હું રાજા છું. સુખેથી માગણી કરો. તમે વીસ માષા કહ્યા, તો મારા ચાળીશ.’

‘તો મારા.....’

એટલું બોલવા બંધ ત્યાં તો સુદાસ બોલી ઊઠ્યો : ‘માફ કરજો મહારાજ ! માફ કરજો સજ્જન ! મારે આ કૂલ વેચવું જ નથી.’ એટલું કહીને તેણે દોટ મૂકી. બંને ભક્તો ચકિત નજરે બેઠાં રહ્યા.

સુદાસ માગી કૂલ લઈને નગર બહાર નીકળ્યો. એકલો ઊભો ઊભો એ વિચાર કરે છે કે જે બુદ્ધદેવને ખાતર આ ભક્તો આટલું દ્રવ્ય ખરચે, એ પુરુષ પોતે કેટલા ધનવાન હશે ! કેટલા દિલાવર હશે ! એને જો આ કૂલ આપું તો મને કેટલું અધું દ્રવ્ય મળશે !

પન્નાસન વાળીને વડલાને છાંયે યુદ્ધ ખેડેલા છે. ઉજ્જવલ લલાટ : મોં પર આનંદ : હોઠમાંથી સુધા ઝરે છે : આંખમાંથી અમી ટપકે છે : જેવો વાહળાંનો ઘેરો ગંભીર ઘરઘરાટ, તેવી જ એ તપસ્વીની વાણીનો નિર્મળ નાદ છે.

સુદાસ સ્તબ્ધ બનીને ઊભો. એના મોંમાંથી ઉચ્ચાર પશુ નથી નીકળતો. એ તો જોઈ રહ્યો છે પેલા સાધુ સામે.

ભોંય ઉપર બેસીને સુદાસે એ પરમ તપસ્વીના પગ આગળ કમળ ધરી દીધું. વડલાની ઘટામાંથી પંખીઓએ ગાન કર્યું, વાયુની એક લહરી વાઈ, કમળની પાંદડીઓ ફરીફરીને હસવા લાગી. સુદાસને શકુન કૃષ્ણાં.

હસીને યુદ્ધ મીઠે સ્વરે સવાલ કર્યો : ‘હિ વત્સ ! કાંઈ કહેવું છે ? કાંઈ જોઈએ છે ?’

ગદગદ સ્વરે માળી બોલ્યો : ‘ખીજું કંઈ યે નહિ. તમારી ચરણરજની માત્ર એક જ કણી.’

## સાચો પ્રાહ્મણ

સરસ્વતી નદીના કિનારા ઉપર એક દિવસ સાંજ પડતી હતી. કિનારે ગૌતમ ઋષિનો આશ્રમ હતો.

જંગલમાં છાણાંલાકડાં લેવા ને ફળફૂલ વીણવા ગયેલ ખંટુકે પાછા આવી પહોંચ્યા છે. તપોવનની ગાયો ચરીને આશ્રમે આવી છે. કિલકિલાટ કરતા બ્રહ્મચારીઓ નહાઈઘોઈને ઋષિજીની આસપાસ પોતપોતાનાં આસન પાથરી ટપોટપ બેસી ગયા છે. વચમાં હોમનો અગ્નિ પ્રગટાવેલો છે. અનંત આકાશમાં પણ એ સાંજને ટાણે, કેઈ શાંત મહર્ષિની આસપાસ, નાના નાના સુકુમાર તારાઓની મંડળી, શિષ્યમંડળીની માફક ચુપચાપ કેમ જાણે હવન કરવા બેસી ગઈ હોય તેવો દેખાવ થયો છે.

હોમાગ્નિમાં ઘી હોમાતું ગયું તેમ અગ્નિની જ્વાલાઓ તપોવનની ઉપર ઝખૂકી ઊઠી. અરણ્યમાં આઘે આઘે-કેટલે આઘે એ જ્યોતિનાં દર્શન કરીને વટેમાર્ગીઓ ચાલતાં હતાં. એવે સમયે આશ્રમને બારણે આવીને એક બાળક લપાતો લપાતો ઊભો રહ્યો. નાના નાના હાથની ગુલાબી હથેળીઓની અંદર અર્ધ ટીપેલું છે. પાસે આવીને એ ખંટુકે ઋષિજીને ચરણે હાથમાંનાં ફળફૂલ ધરી દીધાં. ખડુ જ ભક્તિભર્યા પ્રમાણુ કર્યાં.

ઋષિએ એ નવા અતિથિની સામે સ્નેહમય નજર કરી. કેકિલકઠે બાળક બોલ્યો : 'ગુરુદેવ ! મારું નામ સત્યકામ : મારું ગામ કુશક્ષેત્ર : મારી માએ મને પ્રહ્લવિદ્યા શીખવા મોકલ્યો છે.'

હસીને પ્રહ્લવિં મીઠી વાણીમાં બોલ્યા : 'કલ્યાણ થાઓ તારું, હે સૌમ્ય ! તારું ગોત્ર કયું બેટા ? તને ખબર નહિ હોય કે પ્રહ્લવિદ્યા તો માત્ર પ્રાદ્વાણના બાળકને જ શીખવાય.'

ધીરે સ્વરે બાળકે કહ્યું : 'મારા ગોત્રની તો મને ખબર નથી, મહારાજ ! હું મારી માને જઈને પૂછી આવું ? પૂછીને તરત જ પાછો આવીશ.'

આતુર બાળક એટલું કહીને ગુરુને નમન કરી ચાલી નીકળ્યો, સાંજે જ ચાલી નીકળ્યો. અંધારામાં એકલો જ ચાલ્યો, જંગલ વીંધીને ગયો. વનનાં પશુઓની ત્રાડો એને થરથરાવી ન શકી. આશ્રમમાં જઈને ભણવાની એની બડી આતુરતા હતી.

નદીને કિનારે ગામ હતું. ગામને છેડે પાતાની માનું ઝૂંપડું હતું ત્યાં બાળક પહોંચ્યો. ઘરમાં ઝાંખો દીવો બળે છે, ને એની મા જબાલા બારણામાં ઊભી ઊભી દીકરાની વાટ જુવે છે.

પુત્રને છાતી સાથે ચાંપીને માએ પૂછ્યું : 'ઋષિએ શું કહ્યું, બેટા !'

સત્યકામ કહે : 'માડી ! ઋષિજી તો પૂછે છે કે તારું



ગોત્ર કયું ? બ્રહ્મવિદ્યા તો બ્રાહ્મણને જ લખાવાય. બેલ, માડી ! આપણું ગોત્ર કયું ? ’

એ સાંભળીને માતાનું મોં શરમથી નીચે ઢળ્યું, કેમળ કંઠે એ દુઃખી નારી બોલી : ‘બેટા ! મારા પ્રાણ ! આ તારી મા એક વખત જીવાન હતી, ગરીબીની પીડામાં પડી હતી. તારે કોઈ બાપ હતો જ નહિ. દેવતાઓની મેં બહુ પ્રાર્થના કરી. દેવતાઓએ દયા કરીને તને મારે પેટે જન્મ આપ્યો. તારે ગોત્ર કયાંથી હોય, વહાલા ! તારે બાપ જ નહોતો.’



તપોવનની અંદર ખીજ દિવસનું સુંદર સવાર પડ્યું છે. એ વૃદ્ધ વડલાને છાંયડે વૃદ્ધ ઋષિજી બેઠા છે. એમને વીંટળાઈને પીળાં વસ્ત્રોવાળા બટુકો બેસી ગયા છે. તાજું સ્નાન કરેલું તેનાં જળબિન્દુઓ એ બટુકોની જટામાંથી ઝરી રહેલ છે. તપોવનના પુણ્યની નિર્મળ કીર્તિ એ કુમારોના મોં ઉપરથી ફિરણો કાઢી રહી છે. વડલા ઉપર પંખીઓ ગાય છે, ચોપાસનાં કૂલો ઉપર ભમરાઓ ગાય છે, સરસ્વતીનો પ્રવાહ ગાય છે, ને આશ્રમના કુમારો બધા એક સાથે શાંત સામવેદની ગાથાઓ ગાય છે. એ ચતુરંગી ગાન કેવું ? એકલી બેઠી બેઠી કુદરત ચોતારું કોઈ વાજાંત્ર બજાવી રહી હોય તેવું.

તપોવનના અનેક બટુકો જ્યારે કુદરતના વાજાંત્રની સાથે સૂર મેળવી સંગીત કરી રહ્યા છે, ત્યારે સરસ્વતીને તીરે ચાલ્યો આવતો પેલો સત્યકામ શાં શાં રૂદન કરી રહ્યો છે ? એના મનમાં થાય છે કે ‘રે, હું ગોત્રહીન ! મારે કોઈ બાપ નહિ : જગતમાં હું કેવળ એક આકાશમાંથી ખરી પડેલો

તારો! હું માત્ર સત્યકામ! અર્થહીન એક શબ્દ! આ મારા જેવા જ અનેક કુમારો આંહીં ગાન કરી રહ્યા છે. ઋષિ એને ખોળામાં બેસાડે છે, છાતીએ દાબે છે, ચુંબન કરે છે. બટુકોની આ મંડળીમાં પગ મૂકવાનું મારે માટે બંધ છે. હું ગોત્રહીન !

શરમાતો શરમાતો એ બાળક આવે ઊભો રહ્યો. ઋષિ-જીની નજર પડી, સત્યકામને બોલાવ્યો :

‘આંહીં આવ, બેટા! તારું ગોત્ર કયું, હે સુંદર બાળક?’

બાળકે નીચું વળેલું મસ્તક ઊંચું કર્યું. એની કાળી કાળી બે મોટી આંખોની પાંપણો આંસુથી ભીંજાઈ. એ બોલ્યો :

‘ મહારાજ! માએ રડીને કહ્યું કે મારે કોઈ પિતા નહોતો. માએ દેવતાની બહુ ભક્તિ કરેલી, એટલે દેવતાઓએ એ ગરીબ માને પેટે મને જન્મ દીધો. મારે કોઈ ગોત્ર જ નથી.’

બટુકોની મંડળીમાં હસાહસ ચાલી. મધપુડા ઉપર પથ્થરનો ઘા થાય ને જેમ માખીઓ બગુબાણી ઊઠે, તેમ વિદ્યાર્થીઓમાં કોલાહલ ફેલાયો.

કોઈ મશ્કરી કરતો કરતો સત્યકામની સામે હસે છે.

કોઈ કહે છે કે: ‘અરરર! એને બાપ જ નહિ.’

કોઈ બોલ્યો: ‘ધિકાર છે. એને ગોત્ર જ ન મળે.’

કોઈ કહે: ‘શું મોઢું લઈને એ આંહીં પાછો આવ્યો?’

કોઈ કહે: ‘ગુરુજી એની સાથે કાં વાતો કરે?’

સત્યકામની આંખોમાંથી અશ્રુની ધાર ચાલી. મશ્કરી સાંભળીને એના માથામાં એક જ અવાજ ગાળી રહ્યો :

‘હું પિતાહીન ! હું ગોત્રહીન !’

ઋષિના કાન મંડાયા છે પેલા બટુકેના ટિખળ તરફ; ઋષિની આંખો ચોંટી છે આ નબાપા બાળકના સુંદર ચહેરા તરફ; બ્રહ્મર્ષિનું હૃદય વિચારે છે કે ‘ધન્ય છે તને, હે સત્યવાદી બાળક !’

આસન ઉપરથી આચાર્ય ઊભા થયા. બાહુ પસારીને એમણે રડતા બાળકને આલિંગન કર્યું. વેદિની પાસે એને ખેંચી લીધો ને કહ્યું : ‘તું ગોત્રહીન નહિ, તું પિતાહીન નહિ, તું અબ્રાહ્મણ નહિ, હે બેટા ! તું જ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ. તારા ગોત્રનું નામ સત્યગોત્ર. એ નામ કદાપિ ભૂલીશ નહિ, હે તાત !’

સ્તંભ બનીને બટુકો જોઈ રહ્યા. એમનાં મોઢાં નીચાં નમ્યાં. તપોવનમાં એક બ્રહ્મચારી વધ્યો. ગુરુદેવને સૌથી વધારે વહાલો બાળ એ સત્યકામ બન્યો.

## અભિસાર

મથુરા નગરીના ગઢની રાંગે એક સંન્યાસી સૂતેલા છે.  
એનું નામ ઉપગુપ્ત.

શ્રાવણ મહિનાની ઘોર રાત્રી જામતી હતી. નગરના દીવા પવનને ઝપાટે ઝપાટે ધુમકાતા હતા. ગામના દરવાજા ધીરે ધીરે બંધ થવા લાગ્યા. નગરને કાંગરે દીવા નથી: ઘનઘોર આકાશમાં તારા યે નથી.

એકાએક એ સૂતેલો સંન્યાસી અંધારામાં કેમ ઝબકી ઊઠ્યો! ઝાંઝરના ઝંકાર કરતો એ કેનો મધુર ચરણ એની છાતી સાથે અકૂળાયો?

ક્ષમાથી ભરપૂર એ યોગીની આંખો ઉપર એક ગુપ્ત દીવાનું આસમાની અજવાળું પડ્યું. એ કેણુ હતું?

એ તો મથુરાપુરીની સર્વશ્રેષ્ઠ નદી પેલી વાસવદત્તા : આજ અંધારી રાત્રે એ કોઈ પ્રિયતમની પાસે જવા નીકળી છે. એના આસમાની ઓઢણાની અંદરથી યૌવન ક્રાટક્રાટ થતું તોફાને ચડ્યું છે. અંગ ઉપર આભૂષણો રણુઝણી રહેલાં છે. મહોન્મત્ત એ રમણી આજ તો વળી વહાલાને ભેટવા

સારુ ભાન ભૂલેલી છે. પુર જોશમાં એ ધસ્યે જાય છે. અચાનક અંધારામાં એના કેમલ પગ સાથે સંન્યાસીનું શરીર અફળાયું. વાસવદત્તા થંભીને ઊભી રહી.

ઓઠણાના છેડામાં છુપાવેલો ઝીણો દીવો ધરીને એ સુંદરી સાધુના મોં સામે નિહાળી રહી. સુકુમાર ગૌર કાંતિ : હાસ્યભરી એ તરુણાવસ્થા : નયનોમાં કરુણાનાં કિરણો ખેલે છે : ઉર્જવળ લલાટની અંદર જાણે ચંદ્રની શીતળ શાંતિ દ્રવે છે : શાં અલૌકિક રૂપ નીતરતાં હતાં !

હાય રે રમણી ! આવું રૂપ આજે ધરતી ઉપર રગદોળાય છે. એને ઢાંકવા પૂરાં વસ્ત્રો પણ નથી. તું શું જોઈ રહી છે ? શામાં ગરક થઈ ગઈ છે હેં નારી ? પગ ઉપાડ, પગ ઉપાડ. રાજમહેલનો નિવાસી કેઈ પ્રેમી તારી વાટ જોતો અરખામાં ઊભો તલખતો હશે.

સંન્યાસીનો ચરણ સ્પર્શીને વાસવદત્તા દીન વચને બોલી : ‘હે કિશોર કુમાર ! અજાણ્યે આપને વાગી ગયું. મને માફ કરશો ?’

કરુણામય કંઠે સાધુ બોલ્યા : ‘કાંઈ ફિકર નહિ, હે માતા ! સુખેથી સીધાવો. તમારે વિલંબ થતો હશે.’

તો એ આ અભિસારિકા કાં હટતી નથી ? એના પગ કેણે ઝાલી રાખ્યા છે ?

ફરીવાર એ દીન અવાજે બોલી : ‘હે તપસ્વી ! આવું સુકેમલ શરીર આ કઠોર ધરતી ઉપર કાં રગદોળો છો ? નિર્હય લોકોએ કેઈએ એક સુવાણું બિછાનું એ ન કરી આપ્યું ?’

સાધુએ અખેલ રહીને હુસ્યા જ કર્યું.

‘મારે ઘેર પધારશો ? એકાંતમાં પથારી કરી આવીશ. પધારો, હું પાછી વળું.’

‘હિ લાવણ્યના પુંજ ! આજે તો જેનો વારો છે તેની પાસે જ જઈ આવો. એક દિવસ મારો પણ વારો આવશે ત્યારે હું વિના ખોલાવ્યો તમારી કુંજમાં ચાલ્યો આવીશ. આજે તો સીધાવો જેને કેલ દીધો છે તેની પાસે.’

એટલી વારમાં તો અંધારેલાં વાહણાં તૂટી પડ્યાં. આકાશનું હૃદય ચીરીને વીજળી જાણે ઘર છોડી અભિસાર કરવા નીકળી પડી. ઘોર ગર્જના થઈ. જાણે પ્રલયના શંખ પુકાયા. ત્રાસથી એ રમણી કંપી ઊઠી. કેને માલૂમ છે કે ક્યાં સુધી એ કેમલાંગી ભીંજણી હશે, થરથર કમ્પી હશે, ને રડી હશે ! એનો અભિસાર એ રાત્રિયે અધૂરો રહ્યો.



શ્રાવણ મહિનો વીતી ગયો. ત્યાર પછી તો ઘણાએ મહિના આવ્યા ને ગયા. ચૈત્ર માસની સાંજ પડે છે. વ્યાકુળ બનીને વાયુ જાણે કોઈને ભેટવા ચાલ્યો છે. માર્ગ પરનાં તરુવરોને કુંપળો કૂટી છે. રાજજીના બગીચામાં આજે ખેરસસ્તી અને પારિજાતકનાં અપરંપાર કૂલો મહેકી ઊઠ્યાં છે. મથુરા નગરીનાં તમામ નરનારીઓ આજે મધુવનમાં વસંતોત્સવ કરવા ગયાં છે. નિર્જન એ નગરીના ઝરખાઓમાં ડોકિયાં કરીકરીને આકાશનો ચંદ્ર મલકી રહ્યો છે. દૂરદૂરથી ગળાઈને બંસીના સ્વરો આવે છે. ચંદ્રના એ અજવાળાની

અંદર, નિર્જન રાજમાર્ગ ઉપર એ કોણ ચાલ્યો જાય છે? એ તો પેલો સંન્યાસી ઉપગુપ્ત. પણ એ સંન્યાસી રાત્રિયે કાં રખડે? દૂરદૂરથી બંસીના સ્વરો આવે છે : માથા ઉપર વૃક્ષોની ઘટામાં કોયલ ટૂંકે છે : સામે ચંદ્ર હસે છે : આજે એ તપસ્વીની અભિસારરાત્રિ આવી પહોંચી કે શું ?

નગર છોડીને તપસ્વી ગઢની રાંગે રાંગે ચાલ્યો. અજવાળું વટાવીને આંખાની અંધારી ઘટામાં પેઠો. એકાએક એના પગ થંભ્યા. એ પગની પાસે શું પડ્યું હતું ?

દુર્ગંધ મારતું એક માનવશરીર : અંગના રોમેરોમમાં શીતળાનો દારુણ રોગ ફાટી નિકળેલો છે. આખો દેહ લોહીપુરમાં લદબદ થઈ ગેગી ગયો છે. કાયા સળગીને જાણે કાળી પડી ગઈ છે.

ગામના લોકોએ એ ચેપી રોગમાં પીડાતી કોઈ બિચારી સ્ત્રીને ઘસડીને નગરની બહાર નાખી દીધેલી છે.

પાસે બેસીને સંન્યાસીએ એ બિમારનું માથું ઉપાડી ધીરે ધીરે પોતાના ખોળામાં મેલ્યું, ‘પાણી પાણી’ નો પોકાર કરતા એ બે હોઠ ઉપર શીતળ પાણી રેડ્યું, કપાળ ઉપર પોતાનો સુકોમળ શીતળ હાથ મેલીને શાંતિનો મંત્ર ગાયો, ચંદનનો લેપ લઈને એ સડેલા શરીરને અંગે પોતાને હાથે મર્દન કર્યું ને પછી દરદીને મધુર અવાજે પૂછ્યું : ‘કાંઈ આરામ વળે છે, ઓ સુંદરી ?’

‘તમે કોણ, રે દયામય ! તમે ક્યાંથી આવ્યા ?’ દુર્બલ અવાજે દરદીએ પ્રશ્ન કર્યો. એની આંખોમાંથી આંસુની ધારા છૂટી.

---

મંદ મંદ મુખ મલકાવીને સાધુ કહે છે : ‘ ભૂલી ગઈ, વાસ-  
વદત્તા ! શ્રાવણ માસની એ ઘનઘોર રાત્રિયે આપેલો શું યાદ  
નથી આવતો ? આજે મારા અભિસારની આ મીઠી રાત્રિ આવી  
છે, ઓ વાસવદત્તા ! ’

આંખાની ઘટામાંથી મંજરીઓ ઝરી. કેયલ ટહુકી. ચંદ્ર  
મલકયો. યોગીનો અભિસાર ઊજવાયો.



## વિવાહ

રાતનો ખીજો પહોર જામતો ગયો તેમ તેમ શરણાઈઓ-  
માંથી બિહાગના સુર નીકળવા લાગ્યા. ઢાલનગારાંનો કેલાહલ  
બંધ છે. માયરાની નીચે છેડાછેડી બાંધેલ વરકન્યા આંખો નમા-  
વીને સમપટ્ટીના મંત્રો સાંભળી રહ્યાં છે. ચોપાસના ઝરૂખાઓની  
બારીઓ ખોલીખોલીને નગરની રમણીઓ ઘૂમટાનાં ઝીણું  
બાંકેરાંમાંથી વર-કન્યાને જોઈ રહી છે. આષાઠના નવમા દિવ-  
સની એ ઝરમર ઝરમર વરસતી રાત્રિયે, ધીરું ધીરું આકાશ  
ગરજે છે ને ધરતી ઉપર ધીરી ધીરી શરણાઈ બોલે છે. એ  
કેણુ પરણે છે ?

એક ક્ષત્રિય રાજા પરણે છે. મારવાડનો એક મંડળેશ્વર  
મેડતાનો તરણુ રાજા. શરણાઈના એકલા સૂર ક્ષત્રિયના વિવાહમાં  
નહિ તો ખીજે ક્યાં વાગે ?

ઈશાન ખૂણામાંથી વાયુના સૂસવાટા વાય છે. આકાશની  
છાતી ઉપર વાદળાં ઘેરાય છે. માયરામાં મણિજડિત ઝુમ્મરો  
લટકે છે, દીવાઓ જાણે એ મણિઓની અંદર પોતાનાં હજારો  
પ્રતિબિંબો નિહાળી નિહાળીને નાચી રહ્યા છે.

જ્યોતિઓથી ઝળહળતા એ લગ્નમંડપમાં અચાનક કેણુ

વિદેશી આવીને ઊભો રહ્યો ? દરવાજે આ રણભેરી કેણે ખજવી ? આ ગઢના નગારા પર ડાંડી કેમ પડી ?

જનૈયાઓ વીજળીના ચમકારની જેમ ખડા કેમ થઈ ગયા ? તલવાર ખેંચીને ક્ષત્રિઓ વરકન્યાની આસપાસ કાં વીંટળાઈ વળ્યા ? કેઈ ચમદૂત આવી પહોંચ્યો કે શું ?

ના; એ તો મારવાડરાજનો દૂત આવ્યો છે. વરરાજના હાથમાં એક લોહીથી છાંટેલો કાગળ મૂકે છે અને સંદેશો સંભળાવે છે : ‘ દુશ્મનો મારવાડમાં આવીને ઊભા છે, મર-ધરપતિ રામસિંહુ રણે ચડી ચૂક્યા છે. જોધાણનાથે કહાવ્યું છે કે, હે માંડળિકો ! હુથિયાર લઈને હાજર થજો. ખોલો, રાણા રામસિંહુનો જય !’

મેડતાનો રાજા માયરામાં ઊભો ઊભો ગરજી ઊઠ્યો કે ‘જય, રાણા રામસિંહુનો જય.’ એની ભુકૂટિ ખેંચાઈ ગઈ અને કપાળ પર પરસેવાનાં બિન્દુ જામ્યાં. પરણતી કન્યાની નમેલી આંખોમાં આંસુ છલછલ થાય છે. એનું અંગ થર થર થાય છે. પુરુષ પોતાની પરણેતરની સામે ત્રાંસી એક નજર નાખવા જાય ત્યાં તો દૂત ખૂમ પાડી ઊઠ્યો કે ‘રાજપૂત સાવધાન ! હવે સમય નથી.’ એ ભીષણ અવાજથી આખો મંડપ જાણે કમ્પી ઊઠ્યો, દીવાની જ્યોતો જાણે થંભી ગઈ.

‘અશ્વ લાવો, રે કેઈ દોડો ! અશ્વ લાવો.’ રાજાએ સાદ કર્યો. ચાર નેત્રો મળી ન શક્યાં. મુખમાંથી વિદાયનો એક ઉચ્ચાર પણ ન કરી શકાયો. એ વીરની છાતીમાંથી આંસુ ઊઠ્યાં તે આંખોને ખૂણે આવીને જ પાછાં વળી ગયાં. હણુહણુતો અશ્વ આવી પહોંચ્યો. એનો એ લગ્નમુગટ, એની

એ ગુલાલભરી અંગરખી, હાથમાં એનો એ મંગળમીઠાળ :  
ને રાજ અશ્વ ઉપર ચડી ચાલી નીકળ્યો. કન્યા તો ઘોડાના  
ડાબલા સાંભળતી રહી. મંડપના દીવા મણિમાળામાં પોતાનાં  
મેંદાં નિહાળતા રહ્યા, પુરોહિતનો મંત્રોચ્ચાર અરધે આવીને  
ભાંગી ગયો અને શરણાઈના સૂરો શરણાઈના હૈયામાં જ  
સમાયા. અધૂરી રહેલી સમપટ્ટી હવે ક્યારે પૂરી થવાની હશે ?

કન્યાને અંત:પુરમાં લાવીને માએ રડતાં રડતાં કહ્યું :  
'અભાગણી દીકરી ! પાનેતર ઉતારી નાખ. મીઠાળ છોડી  
નાખ. ગયેલો ઘોડેસ્વાર હવે ક્યાંથી પાછો આવે ?'

કુમારી કહે : 'પાનેતર ઉતારવાનું કહેશે નહિં માડી !  
ને ખાંધ્યા મીઠાળ હવે છૂટવાના નથી. આ વેશે જ હું હુમણું  
મેડતાપુરને માર્ગે ચાલી નીકળીશ. ચિંતા કરશે નહિ, મા !  
રજપૂત પાછો આવ્યા વિના રહેશે નહિ. અધૂરા રહેલા ફેરા  
ત્યાં જઈને ફરી લેશું.'

પુરોહિતે આવીને આશિર્વાદ દીધો. દુર્વાનાં પવિત્ર તરણું  
સાથે ખંધાવ્યાં. નગરની નારીઓનાં મંગળ ગીત સાંભળતી  
સાંભળતી રાજકુમારી વેલડીમાં ખેડી. સાથે રંગીન વસ્ત્રો પહે-  
રીને દાસદાસીઓ નીકળ્યાં.

માતા ખચ્ચી ભરીને કહે છે કે : 'ખેટા ! આવજો હો !'

એની આંખમાં આંસુ સમાયાં નહિ.

ખાપુ માથે હાથ મેલીને ખાલ્યા : 'દીકરી ! આવજો  
હો !' એણે મેં ફેરવી લીધું.

છાનીમાની એણે આંખો લૂછી. ધૂધરીઆળી વેલ્ય, ધૂળના ગોટા ઉડાડતી પાંદર વળોટી ગઇ, નદીને પેલે પાર ઊતરી ગઇ, સ્મશાનની પડખે થઇને નીકળી ગઇ. માખાપ ભેઇ રહ્યાં. ઓ જય ! ઓ દેખાય ! ઓ આકાશમાં મળી જય ! ઓ શરણાઇનો સૂર સાંભળાય !

અધરાત થઇ, અને મેડતાપુરના દરવાજા પાસે મશાલોનો પ્રકાશ ઝગડળી ઊઠ્યો. શરણાઇઓના ગહિકાટ સાથે રાજકુમારી આવી પહોંચી.

નગરને દરવાજે પ્રજાજનોની મેદની જામેલી છે. સહુનાં અંગ ઉપર સફેદ વસ્ત્રો છે.

પ્રજાજનો ખૂમ પાડી ઊઠ્યા : ‘શરણાઇ બંધ કરો.’

શરણાઇ બંધ પડી. દાસદાસીઓએ પૂછ્યું : ‘શી હકીકત છે ?’

નગરજનો ખેલી ઊઠ્યા : ‘મેડતાના રાજા આજે યુદ્ધમાં મરાયા. આંહીં એની ચિતા ખડકાય છે. એને અગ્નિદાહ દેવાશે.’

કાન માંડીને રાજકુમારીએ વાત સાંભળી. આંસુનું એક ટીપું પણ એ જે આંખોમાંથી ટપક્યું નહિ. વેલડીનો પડદો ખેલીને કુમારીએ હાકલ મારી : ‘ખબરદાર ! શરણાઇ બંધ કરશો. મા ! અને અધૂરાં લગ્નો પૂરાં કરશું. છેડાછેડીની જે ગાંઠ બંધાઇ છે તેને ફરી ખેંચી બાંધશું, આજે સ્મશાનના પવિત્ર અગ્નિદેવની સમક્ષ, ક્ષત્રિઓની મહાન મેદિની વચ્ચે સમપદીના બાકી રહેલા મંત્રો ખેલશું.’

‘બાબવો શરણાઈ, મીઠા મીઠા સૂરની બધી ચે રાગણીઓ બાબવી લો.’

ચંદનની ચિતા ઉપર મેડતારાજનું મૂર્દું મૂતું છે. માથા પર એનો એ લગ્નમુગટ : ગળામાં એની એ વરમાળા : કાંડા ઉપર એનો એ મીંઢાળ : વિવાહ વખતનું એ મૃદુ હાસ્ય હુન્નુ હોઠ ઉપર ઝલકી રહ્યું છે. મૃત્યુએ એ વરરાજની કાંતિનું એક કિરણ પણ નથી મૂંટી લીધું. સૂતેલો વરરાજ શું કન્યાની વાટ જોતો જોતો મલકી રહ્યો છે ?

વેદ્યમાંથી રાજકુમારી નીચે ઊતર્યાં, છેડાછેડી બાંધીને વરરાજના ઓશીકા આગળ બેઠાં, સૂતેલા સ્વામીનું માથું ખોળામાં લીધું. સમ્પત્તીનો ઉચ્ચાર આરંભ્યો.

નગરની નારીઓનાં વૃંદ આવીને મંગળ ગીતો ગાય છે, પુરોહિત ‘ધન્ય ધન્ય’ પુકારે છે. ચારણો વીરાંગનાનો જયજયકાર બોલાવે છે, અને ભડભડાટ કરતી ચિતા સળગી ઊઠે છે.

જય હો એ ક્ષત્રિ જુગલનો.

## માથાનું દાન

કેશલ દેશના મહારાજની તોલે તો કોઈ ન આવે. દુઃખીને એ શરણ દેનારા અને દીનના એ પિતામાતા. એવાં એનાં યશોગાન ગવાતાં. પ્રભાતે એનું નામ લઈને લોકો પાવન થતાં.

કાશીનગરીની અંદર એક દિવસ ઉત્સવ થાય છે. દેવાલયોમાં ઘંટારવ બજે છે, લોકોનાં ટોળેટોળાં ગીતો ગાય છે : ‘જય કેશલપતિ!’ સાંજને ટાણે સ્ત્રીઓએ પોતાના આંગણામાં દીપમાળ પ્રગટાવી છે.

કાશીરાજ પૂછે છે : ‘આ બધી શી ધામધૂમ છે?’

પ્રધાન કહે કે : ‘કેશલના ધણીનો આજે જન્મદિવસ છે.’

‘મારી પ્રજા કેશલના સ્વામીને શા માટે સન્માન આપે?’

‘મહારાજ ! પુણ્યશાળી રાજા માત્ર પોતાના મુલકમાં જ નહિ પણ જગત આખાના હૃદય ઉપર રાજ કરે છે. એની માલિકીને કોઈ માટીના સીમાડા ન અટકાવી શકે.’

‘એ...એ...મ !’ કાશીરાજે હાંત ભીંસ્યા. ઈર્ષાથી એનું હૃદય સળગી ઊઠ્યું.

ચુપાચુપ એકવાર કાશીની સેનાએ કેસલ ઉપર છાપો માર્યો. સેનાને મોખરે કાશીરાજ પોતે ચાલ્યા.

સેના વિનાનો એ નાનો રાજા કેશલેશ્વર ખીન્નું શું કરે ? ખડગ ધરીને રણે ચડ્યો, હાલ્યો, લજ્જા પામીને જંગલમાં ગયો. પોતાને નગર પાછા આવીને કાશીરાજ વિજયોત્સવની રાહ જોઈ ઊભા રહ્યા.

‘કેશલનું આખું રાજ મેં કબજે કર્યું છે. એની રિદ્ધિ-સિદ્ધિ મારી પ્રજા ભોગવશે. એ દેશના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ ઉપર મારી રૈયતનાં માણસોને બેસાડીશ.’ એવા વિચારોમાં કાશી-રાજ હુરખાતો સામૈયાની વાટ જોતો રહ્યો.

પ્રજાએ હાહાકાર કરી મૂક્યો. ઘેરઘેર તે દિવસે શોક પળાયો. રાજાની ઈર્ષાનો ભડકો વધુ ભીષણ બન્યો. દેશદેશમાં એણે પડો વજડાવ્યો કે ‘કેશલરાજનું માથું કેઈ લાવી આપે તો એને સવામણ સોનું આપું.’ દેશેદેશમાં ‘ધિકાર ! ધિકાર !’ થઈ રહ્યું.



જંગલમાં એક ભિખારી ભટકતો હતો. એની પાસે આવીને એક મુસાફરે પૂછ્યું : ‘હું વનવાસી ! કેશલ દેશનો રસ્તો કયો ?’

ભિખારીએ નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું : ‘હાય રે અભાગી દેશ ! ભાઈ, એવું તે શું દુઃખ પડ્યું છે કે તું ખીજા સુખી મુલક છોડીને દુઃખી કેશલ દેશમાં જાય છે ?’

મુસાફર બોલ્યો : ‘હું એક ખાનદાન વણિક છું. ભરદૂરીએ મારાં બારે વહાણ ડૂબી ગયાં છે. મારે માથે કરજનું કલંક

છે. મન તો ઘણું ચે થાય છે આપઘાત કરવાનું. પણ કરજ ચૂકવ્યા સિવાય કેમ મરાય ? હે વનવાસી ! એટલા માટે હું કોશલના ઘણી પાસે જઈને મારી કથની કહીશ. એની મદદ લઈ ફરી વેપાર જમાવીશ. કમાઈને કરજ ચુકાવીશ.'

એ સાંભળીને પેલા લિખારીનું મોં જરાક મલકાયું. તરત એની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

એ બોલ્યો : 'હે મુસાફર ! તારો મનોરથ પૂરો થશે. મારી સાથે ચાલીશ ?'

બંને જણ ચાલ્યા. કાશીનગરમાં પહોંચ્યા. રાજસભામાં દાખલ થયા. એ જટાધારી લિખારીના મોં ઉપર કોઈ રાજવી કાંતિ ઝલકતી હતી. કાશીરાજની આંખો એ કંગાલ ચહેરા ઉપર ચોંટી. એણે પૂછ્યું : 'કોણ છો ? શા પ્રયોજને આંહી આવેલ છો ?'

લિખારી કહે : 'હે રાજન્ ! સુખસમાચાર દેવા આવ્યો છું.'

'શું ?'

'કોશલરાજનું માથું લાવનારને આપ શું દેશો ?'

'ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? લાવ જલદી. સવા મણુ સોનું આપું, અઠી મણુ સોનું આપું. ક્યાં છે એ માથું ?'

'રાજાજી ! અઠી મણુ સોનું આ વણિકને જોખી આપો અને સુખેથી આ માથું વાઢી લો.'

રાજા સ્તબ્ધ બનીને કોઈ પથ્થરની પ્રતિમા શો આંખો ફાડી રહ્યો.



‘ નથી ઓળખતા, કાશીરાજ ? એટલામાં શુ ભૂલી ગયા ?  
ઝીણી નજરે નિહાળી લો, આ કોશલરાજનું જ મોઢું કે  
ખીજા કોઈનું ? ’

‘ કોશલના સ્વામી ! હું આ શું જોઉં છું ? આ તે સત્ય છે  
કે સ્વપ્ન ? ’

‘ સ્વપ્ન નહિ, રાજા ! સત્ય જીવો છો. ચાલો, જલદી  
ખડગ ચલાવો, આ વણિકની આખરૂં લૂંટાય છે. ’

ઘડીવાર તો કાશીરાજ અખોલ બની બેસી રહ્યા. પછી  
એણે મોં મલકાવીને કહ્યું : ‘ વાહ વાહ, કોશલપતિ ! મારું  
આટઆટલું માનખંડન કર્યું, ને હજી એ શું માથું દબને  
મારા પર વિજય મેળવવાની આ જુક્તિ જમાવી છે કે ! ના,  
ના, હવે તો આપની એ બાજીને હું ધૂળ મેળવીશ. આજના  
નવીન રણસંગ્રામમાં તો હું જ આપને હરાવીશ. ’

એટલું કહી, એ જર્જરિત લિખારીના મસ્તક પર કાશી-  
રાજે મુગટ પહેરાવ્યો, એને પોતાની બાજુએ સિંહાસને બેસાર્યો,  
ને પછી ઊભા થઈ, સન્મુખ જઈ, અંજલિ જોડી કહ્યું : ‘ હે  
કોશલરાજ ! રાજ તો પાછું આપું છું, પણ વધારામાં મારું  
હૃદય પણ ભેટ ધરું છું. બદલામાં તમારું માથું લઉં છું : પણ  
ખડગની ધાર પર નહિ, મારા હૈયાની ધાર પર. ’

## રાણીજના વિલાસ

કાશીનાં મહારાણી કરુણા એક સો સહિયરોની સાથે આજ નહાવા નીકળ્યાં છે. વરુણા નદીનાં નિર્મળાં નીર છલછલ કરતાં વહે છે અને માહ મહિનાનો શીતળ પવન સૂ સૂ કરતો વાય છે.

નગરથી આઘેના એ નદીઘાટ ઉપર આજે કેઈ માનવી નથી. પાસે કેટલાક ગરીબ લોકોનાં ઝૂંપડાં છે. રાજાજની આજ્ઞા હતી કે રાણીજ સ્નાન કરવા પધારે છે, માટે સહુ ઝૂંપડાવાસીઓ ખહાર નીકળી જાઓ. એ કારણે ઝૂંપડાં નિર્જન પડ્યાં છે.

ઉત્તર દિશાના પવને આજ નદીને પાગલ બનાવી છે. પાણીની અંદર સવારનો સોનેરી પ્રકાશ પીગળી રહ્યો છે. છલછલ અવાજે નાચ કરતી ચાલી જતી નદી જાણે કેઈ એક નદી દિસે છે : જેની ઓઢણીમાંથી લાખ લાખ હીરા ને માણેક ઝળહળ ઝળહળ થઈ રહેલ છે.

રમણીઓ નહાય છે. અંતઃપુરના બંદીખાનેથી છૂટેલી એક સો સખીઓ આજે શરમનાં બંધન શી રીતે માને ? એકસો કંઠના કલકલ ધ્વનિ, હાસ્યના ખડખડાટ, સુકોમળ હાથના છબ્બા અવાજ અને મીઠા વાર્તાલાપ : નદી જાણે એ બસો

હાથની થપાટો ખાઈને પાગલ બની, આકાશમાં જાણે શોર મચ્યો.

નહાઈને મહારાણી કાંઠે આબ્યાં; ખૂમ પાડીને બોલ્યાં :  
' અલી, કેઈ દેવતા સળગાવો. હું ટાઢમાં થરથરું છું. '

સો સખીઓ છૂટી અને ઝાડની ડાળીઓ ઝાલીને તાણુવા લાગી. પણ એ સુકોમળ હાથમાં એક પણ ડાળ ભાંગવાની તાકાદ ક્યાંથી હોય ! રાણીજીએ ખૂમ મારી : ' અલી ! જીવો આ સામે ઘાસનાં ઝૂંપડાં રહ્યાં. એમાંથી એક ઝૂંપડાને દિવાસળી લગાવો. એના તાપમાં હું હાથપગનાં તળિયાં તપાવી લઈશ. '

માલતી નામની દાસી કરુણ કંઠે બોલી : ' રાણીમા, આવી મશકરી તે હોય ! એ ઝૂંપડીમાં કેઈ સાધુસંન્યાસી રહેતા હશે, કેઈ ગરીબ પરદેશી રહેતાં હશે, એ બિચારાંના એક નાના ઘરને પણ સળગાવી દેશો ? '

' અહો મોટાં દયાવંતાં બા ! ' રાણીજી બોલ્યાં : ' છોકરીઓ ! કાઢો અડીંથી આ દયાળુની છોકરીને અને સળગાવી દો એ ઝૂંપડું. ટાઢમાં મારા પ્રાણ નીકળી જાય છે. '

દાસીઓએ ઝૂંપડાને દિવાસળી લગાવી. પવનના સૂસ-વાટાની અંદર જ્વાલા લભૂકી. પાતાળ ફેાડીને નીકળેલી અંગાર-મય નાગણીઓ જેવી એ મદોન્મત સ્ત્રીઓ ગાનગર્જન કરતી કરતી માતેલી બની ગઈ.

પ્રભાતનાં પંખીઓએ પોતાના કિલકિલાટ બંધ કર્યાં. ઝાડ ઉપર કાગડા ટોળે વળીને ચીસો પાડવા લાગ્યા. એક ઝૂંપડેથી બીજે ઝૂંપડે દા લાગ્યો. જોતજોતામાં તે બધાં ઝૂંપડાં બળીને ભસ્મ થયાં.

અરણ્યરંગી રેશમી ઓઢણીના પાલવડા ફરકાવતાં રાણીજી, રમતાં ને ખેલતાં, સખીઓની સાથે પાછાં વળ્યાં.

રાજાજી ન્યાયાસન પર બેઠેલા હતા. પોતાનાં ઝૂંપડાંને રાણીજીની ટાઢ ઉરાડવા માટે આગ લાગી ગઈ એટલે ગૃહહીન બનેલાં ગરીબ લોકોએ રાજસભામાં આવી કકળાટ કરી મૂક્યો. રાજાજીએ વાત સાંભળી. એની મુખમુદ્રા લાલચોળ થઈ ગઈ. તત્કાળ પોતે અંતઃપુરમાં પધાર્યાં.

‘રાણીજી ! અભાગણી પ્રજાનાં ઘરખાર બાળી બાખ કર્યાં તે કયા રાજધર્મ અનુસાર ?’ રાજાજીએ પ્રશ્ન કર્યો.

રિસાઈને રાણી બોલ્યાં : ‘કયા હિસાબે એ ગંદાં ઝૂંપડાંને તમે ઘરખાર કહો છો ! એ પચીસ ઝૂંપડાંનું કેટલું મૂલ્ય ? રાજારાણીના એક પ્રહરના અમનચમનમાં કેટલું દ્રવ્ય ખરચાય છે, રાજા ?’

રાજાની આંખોમાં જ્વાલા સળગી. રાણીને એણે કહ્યું : ‘જ્યાંસુધી આ રાજવી ઝરખામાં બિરાજ્યાં છો ત્યાં સુધી નહિ સમજાય કે કંગાલના ઝૂંપડાં બળી જાય તો કંગાલને કેટલું દુઃખ પડે ! ચાલો, હું તમને એ વાત બરાબર સમજાવું.’

રાજાજીએ દાસીને બોલાવી આદેશ દીધો : ‘રાણીના રત્નાલંકારો કાઢી નાખો. એના અંગ ઉપરની સુંવાળી ઓઢણી ઉતારી લો.’

અલંકારો ઊતર્યાં. રેશમી ઓઢણી ઊતરી.

‘હવે કેઈ ભિખારી નારીનાં વસ્ત્રો લાવી રાણીને પહેરાવો.’ રાજાએ હુકમ કર્યો.

દાસીએ આજ્ઞાનુસાર કર્યું. રાજાજી રાણીને હાથ ઝાલીને રાજમાર્ગ ઉપર લઇ ગયા. ભરમેદિની વચ્ચે રાજાએ કહ્યું કે 'કાશીનાં અભિમાની મહારાણી ! નગરને ખારણે ખારણે ભીખ માગતાં માગતાં ભટકને. એ ભસ્મીભૂત ઝૂંપડાં ફરીવાર ન બંધાવી આપો ત્યાંસુધી પાછાં ફરશો મા. વરસ દિવસની મુદત આપું છું. એક વરસ વીત્યે ભરસલામાં આવીને, માથું નમાવી, પ્રજાને કહેને કે થોડીએક કંગાલ ઝૂંપડીએને સળગાવી નાખવામાં જગતને કેટલી હાનિ થઇ !'

રાજાજીની આંખોમાં આંસુ છલકાયાં. રાણીજી એ ભિખારિણીને વેશે ચાલી નીકળ્યાં. તે દિવસે રાજાજી ફરી ન્યાયાસન પર બેસી શક્યા નહિ.

## પ્રભુની ભેટ

આખા દેશની અંદર ભક્ત કબીરની કીર્તિ વિસ્તરી ગઈ. સાધુસંતો એનાં ભજનોની ધૂન મચાવી ઠેરઠેર મસ્તી જગવતાં.

કબીરજીની ઝૂંપડીએ અપરંપાર લોકો આવવા લાગ્યાં.

કેઈ આવીને કહેશે ‘બાબા, એકાદ મંત્ર સંભળાવીને મારું દરદ નિવારોને !’

કેઈ સ્ત્રીઓ આવીને વિનવશે કે ‘મહારાજ ! પાચે પડું; એક દીકરો અવતરે એવું વરદાન દોને !’

કેઈ વૈશ્ણવજન આવીને આજીજી કરશે કે ‘ભક્તરાજ, પ્રભુનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરાવોને !’

કેઈ નાસ્તિક આવીને ધણધણાવશે કે ‘ઓ ભક્તશિરો-મણિ ! દુનિયાને ઠગો નહિ. પ્રભુ પ્રભુ કૂટી મારો છો, તે એકવાર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાબિત તો કરો કે પ્રભુ છે !’

સહુની સામે જોઈને ભક્તરાજ મધુર હાસ્ય કરતા ને માત્ર આટલું જ બોલતા કે ‘રામ ! રામ ! રામ !’

મોડી રાત થાય ને માણસોનાં ટોળાં વીંખાય ત્યારે ભક્ત-  
રાજ એ નિર્જન મૂંપડીમાં : એકલા એસી ઇશ્વરનું આરાધન  
કરતા. એની બંને આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેતી.  
ગદ્ગદ સ્વરે એ પ્રભુને કહેતા કે 'હિ રામ ! મેં તો જાણ્યું કે  
તેં દયા કરી મને કંગાલ યવનને ઘેર જન્મ આપ્યો, કે  
જેથી મારી આગળ કોઈએ નહિ આવે, મને કોઈએ નહિ  
બોલાવે, સંસાર ધિકાર દહને મને એકલો મેલશે, ને સહુનો  
તરછોડેલો હું તારી પાસે આવીને શાંત કીર્તન કર્યા કરીશ,  
તું ને હું બેઉ છાનામાના મળશું. પણ રે હરિ ! આવી  
કપટબાજી શા માટે આદરી ! મને શા અપરાધે છેતર્યો ?  
તું જ, હે નિષ્કુર માયાવી ! તું જ આ ટોળેટોળાંને છાનોમાનો  
મારી મૂંપડી દેખાડી રહ્યો છે. મને સતાવવા. મારે આંગણે  
માણસોને બોલાવીને તું ક્યાં ભાગી જાય છે, હે ધુતારા !'

આમ રૂદન કરતાં કરતાં આખી રાત વીતી જતી.

નગરીના પ્રાહ્મણોની અંદર ભયાનક કોલાહલ ઊઠ્યો.  
પ્રાહ્મણો બોલ્યા કે 'ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! એક મુસલમાન ધુતારાના  
મોંમાં હરિનું પવિત્ર નામ ! એ બળના પગની રજ લઈને  
લોકો ભ્રષ્ટ થાય છે ! અરેરે ! હડહડતો કલિયુગ આવી  
પહોંચ્યો. પૃથ્વી હવે પાપનો ભાર ક્યાં સુધી ખમી રહેશે ?'

ખીન્ને પ્રાહ્મણ બોલ્યો : 'ધરતી માતાને ઉગારવી હોય તો  
ઇલાજ કરો, જલદી ઇલાજ કરો, નહિ તો ધરતી રસાતાળ જશે.'

પ્રાહ્મણોએ ઇલાજ આદર્યાં. એક હલકી સ્ત્રીને બોલાવી,  
એના હાથમાં રૂપિયાની ઢગલી કરીને કહ્યું કે 'એ ભગતડાનો  
ભરખજારે ભવાડો કરજો.' સ્ત્રી બોલી કે 'આજે જ પતાવી દઉં.'

પોતાની શાળ ઉપર પાણુકેરુ વણીને ભક્તરાજ એક દિવસે ખજરમાં વેચવા નીકળ્યા. ચારે બાજુથી બ્રાહ્મણો આવીને ગોઠવાઈ ગયા હતા. અચાનક પેલી બાઈ દોડી આવી. ચોધારાં આંસુ પાડતી પાડતી એ કબીરને વળગી પડી, ડુસ્કાં ખાતી ખાતી બોલવા લાગી કે ‘રોચા ભગતડા, મને અબજાને આવી રીતે રખડાવવી હતી કે ? શું જોઈને તે દિવસ વચન આપી ગયો હતો ? વિના વાંકે મને રખડતી મૂકીને તેં સાધુનો વેશ સજ્યો. હાય રે ! મારા પેટમાં મૂકવા એક મૂઠી અનાજ પણ ન મળે, મારાં અંગ ઢાંકવા એક કાટેલ લૂગડું યે નથી રહ્યું, ત્યારે આવા ધુતારાની જગતમાં પૂજા થાય છે !’

ભક્તરાજ લગારે ચમક્યા નહિ, જરા યે લજ્જા પામ્યા નહિ. એનું પવિત્ર મુખારવિંદ તો મલકાતું જ રહ્યું.

પલવારમાં તો બ્રાહ્મણોએ કકળાટ કરી મૂક્યો : ‘ધિ:કાર છે ધુતારા ! ધર્મને નામે આવાં ધતિંગ ! ઘરની બાયડી ભડભડતે પેટે ભીખ માગી રહી છે, અને તું લોકોને પ્રભુને નામે ઠગીને અમનચમન ઉડાવી રહ્યો છે ! ક્ષિટકાર છે તને, ક્ષિટકાર છે તારા અંધ સેવકોને !’

મલકાતે મુખે કબીરજી બોલ્યા : ‘હૈ નારી ! સાચેસાચ મારો અપરાધ થયો છે. મારે આંગણે અન્નજળ હોય ત્યાં સુધી હું તને ભૂખી નહિ રહેવા દઉં. મને માફ કર, ચાલો ઘરે !’

લોકોના ધિ:કાર સાંભળતા સાંભળતા સાધુવર એ સ્ત્રીનો હાથ પકડીને ચાલ્યા. ખજરમાં કોઈ હસે છે, કોઈ ગાળો દે છે, કાંકરા ફેંકે છે, તો યે ભક્તરાજ તો હસતા જ રહ્યા. એની



આંખોમાં કેઈ નવીન નૂર ઝળકતું હતું. શેરીએ શેરીએ સ્ત્રીપુરુષો ટોળે વળ્યાં. પગલે પગલે શબ્દો સંભળાયા કે ‘જેયો આ સાધુડો ! જગતને ખૂબ છેતર્યું.’

ઝૂંપડીએ જઈને કખીરજીએ બાઈને મીઠે શબ્દે આદર કરી બેસાડી. એની આગળ જમવાનું ધરીને સાધુવર હાથ જોડી બોલ્યા : ‘બહેન ! ગભરાઈશ નહિ, શરમાઈશ નહિ. મારા વહાલા હુરિએ જ આજ તને આ ગરીબને ઘેર ભેટ કરી મોકલી છે.’ સાધુવર એમ કહીને એ નારીને નમ્યા.

એ અધમ નારીનું હૃદય પલકવારમાં પલટી ગયું. જૂઠાં આંસુ ચાલ્યાં ગયાં, સાચાં આંસુની ધારા છૂટી. એ બોલી કે ‘મને ક્ષમા કરો ! પૈસાના લોભમાં પડીને મેં મહા-પાપ કરી નાખ્યું, મહારાજ ! હું આપઘાત કરીને મરીશ.’

‘ના રે ના, બહેન ! મારે તો આજ લીલાલહેર થઈ. હુરિએ મારો ઠપકો ખરાબર સાંભળ્યો. લોકો હવે મને સુખે બેસવા દેશે. આપણે બન્ને આંહીં હરિનાં કીર્તનો ગાશું. તું ગભરાતી નહિ.’

ભક્તરાજે જોતજોતામાં તો એ અધમ જીવાત્માને ઊંચે લઈ લીધો. દેશભરમાં વાત વિસ્તરી કે ‘કખીરીઓ તો એક પાખંડી દુરાચારી છે.’

કખીરજી એ વાત સાંભળીને માથું નીચે નમાવે છે ને બોલે છે : ‘વાહ પ્રભુ ! હું સહુથી નીચે, ખરાબર તારા ચરણ આગળ.’

રાજાજીના માથુસોએ એક દિવસ આવીને કહ્યું કે  
'લક્ષ્મણ ! પધારો, તમને રાજાજી યાદ કરે છે.'

લક્ષ્મણ માથું ધુણાવીને બોલ્યા કે 'બાપુ, રાજદરબારમાં  
મારું સ્થાન ન હોય.'

'રાજાજીનું અપમાન કરશો તો અમારી નોકરી જશે,  
મહારાજ !'

'બહુ સારું ! ચાલો, હું આવું છું.'

પેલી બહેનને સાથે લઈને કમીર રાજસભામાં આવ્યા.  
સભામાં કેઈ હસે છે, કેઈ આંખના ઈસારા કરે છે, કેઈ માથું  
નીચે ઢાળે છે.

રાજા વિચારે છે કે અરેરે ! આ જોગટો બેશરમ બનીને  
બાયડીને કાં સાથે ફેરવે ?

રાજાની આજ્ઞાથી પહેરેગીરે લક્ષ્મણને સભાની બહાર હાંકી  
મૂક્યા. હસીને લક્ષ્મણ ચાલ્યા ગયા.

રસ્તામાં એ સંત ઉપર લોકોએ બહુ વીતકો વિતાડ્યાં.  
પેલી બાઈ રડી પડી. લક્ષ્મણને ચરણે નમીને બોલી: 'હિ સાધુ !  
મને દૂર કરો. હું પાપણી છું. તમારે માથે મેં દુઃખના  
દાલ ઉગાડ્યા.

સાધુ હસીને કહે, 'ના રે માતા ! તું તો મારા રામની  
દીધેલી ભેટ છે. તને હું કેમ છોડું ?'

## વીર ખંદો

પંચ સિંધુઓને કિનારે, પંજાબની વીરભૂમિ ઉપર એક દિવસ યુદ્ધનાદ ઊઠ્યા : ‘જય ગુરુજી : જય ગુરુજી !’

નગરે, ગામડે અને ઝૂંપડેઝૂંપડે એ ગુરુમંત્ર ઝિલાયો. પ્રત્યેક જીભ ઉપર એ ઘોષણાનો પડઘો પડ્યો. જોતજોતામાં તો એકેએક શીખ જાગી ઊઠ્યો. માથાના લાંબા કેશ સમારીને એણે વેણી ખાંધી. કમર પર કિરપાણુ લટકાવ્યાં વહાલાં સ્વજનોની માયા મમતા ઉતારી; અને વૈરીજનોનો, વિપત્તિનો, મોતનો ડર વિસાર્યો. હુજરો કંઠમાંથી ભભકતી જયઘોષણાએ હસે દિશાઓને ધણુધણુવી દીધી. શીખ કેમનાં યચ્ચાંઓ પોતાની નવજાગૃતિના સૂર્ય સામે અનિમેષ નયને નિહાળી રહ્યાં.

‘અલખ નિરંજન ! અલખ નિરંજન ! અલખ નિરંજન !’

‘અલખ નિરંજન’નો એ ખુલ્લું લલકાર ઊઠે છે, દુનિયા સાથેની સ્નેહગાંઠોનાં ખંધનો તૂટે છે, ભય બધા ભાંગી પડે છે, હુજરો છાતીઓની સાથે અક્રુણાઈને ખુશખુશાલ કિરપાણુ ઝન ઝન ઝંકાર કરે છે. પંજાબ આખો ગરજ ઊઠ્યો છે : ‘અલખ નિરંજન ! અલખ નિરંજન !’

એ એક એવો દિવસ આવ્યો છે, કે જ્યારે લાખમલાખ

આત્માઓ રૂકાવટને ગનકારતા નથી, કરજ કેાઈનું શિરે રાખતા નથી, જીવન અને મૃત્યુ જ્યારે માનવી ચરણોનાં ચાકરો બની જાય છે, ચિત્ત જ્યારે ચિંતાવિહીન બને છે. એવો એક દિવસ આજે પંચ-સિંધુને કિનારે આવી પહોંચ્યો છે.

દિલ્હીના શાહી મહેલની સુખશય્યામાં તે વખતે બાદશાહની આંખ મળતી નથી. જરીક ઢળતાં પોપચાં ઝબકી ઝબકીને ઊઘડી જાય છે. બાદશાહ તાજબુખ બની રહ્યો છે. આ ઘોર મધરાત્રિએ એ કેના કંઠ ગગન-ધુમ્મટને ગળવે છે ! આ કેની મશાલો આકાશના લલાટ પર આગ લગાડી રહી છે ! આ કેનાં દળકટક દિલ્હી નગર ઉપર કદમ દેતાં આવે છે ! પંચ-સિંધુના કિનારા પર શું આ શીખ દેશભક્તોનાં રૂધિર છોળે ચડયાં છે ?

માળામાંથી પાંખો પસારીને નીકળતાં પક્ષીઓની માફક વીર હૈયાં આજે લાખો છાતીઓ ચીરીને જાણે પાંખો ફૂડાવતાં નીકળી પડયાં છે. પંચ-સિંધુને તીરે આજે જનેતાઓ બેટાઓનાં લલાટ પર પોતાની ટચલી આંગળીનાં લોહી કાઠી તિલક કરે છે.

તે દિવસના અઘોર રણમાં મોગલો ને શીખો વચ્ચે મરણનાં આલિંગન લિડાયાં. એકબીજાએ સામસામી ગરદનો પકડી. અંગેઅંગના આંકડા લિડયા. ગરુડ-સાપનાં જાણે જીવલેણ જીવ મંડાયાં. ગંભીર મેઘનાદે શીખબચ્ચો પુકારે છે કે 'જય ગુરુ ! વાહી ગુરુ !' રક્તતરસ્યો મહોન્મત્ત મોગલ 'દીન ! દીન ! દીન !' ના લલકાર કરે છે.

ગુરુદાસપુરના ગઢ ઉપર શીખ સરદાર બંદો મોગલોના હાથમાં પડ્યો. તુરક સેના એને દિલ્હી તેડી ગઈ. સાતસો શીખો પણ એની સાથે ચાલી નીકળ્યા.

મોખરે મોગલ સેના ચાલે છે, અને એના માર્ગની ડમરી ઊડીને આકાશને ઠાંકે છે. મોગલોનાં ભાલાં ઉપર કતલ થયેલા શીખોનાં મસ્તકો લટકે છે. પાછળ સાતસો શીખો આવે છે, અને એના પગની સાંકળો ખણખણાટ કરતી જાય છે. દિલ્લી નગરીના માર્ગ ઉપર માણસો સમાતાં નથી. ઊંચી ઊંચી અટારીઓની ખારીઓ ઉઘાડીને રમણીઓ જોઈ રહી છે. એ સાતસો બેડીબંધ શૂરવીરોના સાતસો કંઠમાંથી પ્રચંડ ગર્જના છૂટે છે 'અલખ નિરંજન. અલખ નિરંજન !'

સાતસો બંદીવાનોને ખખર પડી કે આવતી સવારથી કતલ શરૂ થશે.

'હું પહેલો જઈશ.' 'ના, હું પહેલી ગરદન ઝુકાવીશ.' એ ચડસાચડસીથી શીખ કારાગાર ધણુધણી ઊઠ્યું. પ્રત્યેક દિવસના પ્રભાતે એક સો એક સો બંદીવાનોનાં માથાં રેંસાવા લાગ્યાં. 'જય ગુરુ !' એ ઉચ્ચાર કરતી કરતી સો સો ગરદનો જલિ-મની સમશેર નીચે નમતી ગઈ. સાત દિવસમાં તે શીખ બંદીખાનું ખાલી થયું, બાકી રહ્યો એકલો વીર બંદો.

પ્રભાત થયું. સભામાં વીર બંદો સાંકળોમાં બંધાયેલો ઊભો છે. એના મોં ઉપર લગારે વેદનાની નિશાની નથી. કાળએ સાત વરસના એક સુંદર બાલકને હાજર કર્યો; બંદાના હાથમાં એ બાલકને સોંપીને કાળ બોલ્યા : 'બંદા, બે ઘડી બાદ તો તારે છેલ્લી મુસાફરીએ ચાલી નીકળવાનું છે. પણ મોગલોને હજીયે તારું પરાક્રમ જોવાની આતુરતા રહી ગઈ છે. તો લે ઓ બહાદુર ! આ બાલકનું માથું તારે પોતાને હાથે જ ઉડાવી દે.'

બંદાનું પરાક્રમ શું એક બાલકના શરીર ઉધર અજમાવવાનું હતું? એ બાલક કેણુ ?

એ કિશોર બાલક બંદાનો સાત વરસનો એકનો એક પુત્ર : બંદાના પ્રાણનો પણ પ્રાણ.

બંદાએ મોંમાંથી એક સખૂન પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ, પોતાના બાલકને બંદાએ ખેંચીને પોતાની છાતી સાથે ચાંપી લીધો. જમણે પાંજે એ બાલકના માથા ઉપર ધરી રાખ્યો, એના રાતા રાતા હોઠ ઉપર એકજ ચૂમી કરી, ધીરે ધીરે કમ્બરમાંથી કિરપાણુ ખેંચ્યું. બાલકની સામે જોઈને બાપે એના કાનમાં કહ્યું : ‘ઓ બેટા ! બોલો, જય ગુરુજીનો ! ખીતો તો નથી ને ?’

‘જય ગુરુજીનો !’ બાલકે પડઘો પાડ્યો. એ નાનકડા મોં ઉપર મોતની આકાંક્ષા ઝળહળી ઊઠી. એના કિશોર કંઠમાંથી ધ્વનિ નીકળ્યો કે ‘બીક શાની, બાપુ ? જય ગુરુજી ! જય ગુરુજી !’ એટલું બોલીને બાલક બાપના મોં સામે નિહાળી રહ્યો.

ડાબી ભુજ બંદાએ બાલકની ગરદને વીંટાળી દીધી, ને જમણા હાથની કિરપાણુ એ નાનકડી સુકોમળ છાતીમાં બેસારી દીધી. ‘જય ગુરુ !’ બોલીને બાલક ધરતી પર ઢળી પડ્યો.

સભા સ્તબ્ધ બની. ઘાતકેએ આવી બંદાના શરીરમાંથી ધગેલી સાંઠસી વતી માંસના લોચેલોચા ખેંચી કાઢ્યા.

વીર નર શાંત રહીને મર્યો. અરેરાટીનો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ. પ્રેક્ષકેએ આંખો મીંચી.

## છેલ્લી તાલીમ

જંગલની અંદર સાંજનાં અંધારાં ઊતરતાં હતાં. ગુરુ ગોવિંદસિંહ એકલા જ બેસી રહ્યા. થાકેલ શરીરને પોતાની કિરપાણુ ઉપર ટેકાવીને ગુરુ શો વિચાર કરતા બેઠા હતા ?

ગુરુ વિચારતા હતા પોતાની જીવન-કથા. જ્વાનીને સમયે મારી છાતીમાં મેં કેટલાકેટલા મનોરથો ભરેલા ! આખા ભારતવર્ષને મારી ભુજાઓમાં ઉઠાવી લેવાનું સ્વપ્નું કેટલું સુંદર, ભવ્ય, મોહક ! આજ આ કિરપાણુનું પાણી કાં ઊતરી ગયું ? આજ આ ભારતવર્ષને એળંગીને મારી ભુજાઓ એવી કઈ મહાન દુનિયાને ભેટવા તૈયાર છે ? ત્યારે શું આ ભૂલ હતી ? જિંદગાની શું એળે ગઈ ?

ગુરુના હૈયામાં એ ઘોર અંધારી સંધ્યાએ આવો સંત્રામ ચાલી રહેલો છે. ઘોળાં ઘોળાં નેણો નીચે ઊંડાણમાં ચળકતી એની આંખોમાં લગાર પાણી આવ્યાં છે.

બરાબર એ વખતે એક પઠાણુ આવીને ઊભો રહ્યો. પઠાણુ ઊઘરાણી કરી : ‘ગુરુ ! આજ મારે દેશ જાઉં છું. તમને જે ઘોડા દીધા છે તેનાં નાણું ચુકાવો.’

વિચારમાં ગરક અનેલા ગુરુ બોલ્યા: 'શેખજી, અત્યારે જરા કામમાં છું. કાલે આવીને નાણાં ખુશીથી લઇ જાવો.'

ગરમ બનીને પઠાણુ બોલ્યો: 'એ નહિ ચાલે, આજે જ નાણાં જાશે. ઉડામણી ક્યાં સુધી કર્યા કરવી છે? સાળા શીખો બધા ચોર લાગે છે!' આટલું કહીને પઠાણુ જોરથી વૃદ્ધ ગુરુનો હાથ પકડ્યો.

પલવારમાં તો ગુરુના મસ્તકમાંથી વૈરાગ્ય નીકળી આવ્યું અને મ્યાનમાંથી કિરપાણુ નીકળી આવ્યું. કિરપાણુને એક ઝટકે પઠાણુનું માથું ભોંય પર પડ્યું. જમીન લોહીથી તરબોળ બની, પઠાણુનું ધડ તડકડતું રહ્યું, ગુરુ મોંમાં આંગળી ઘાલીને ફાટેલી નજરે નિહાળી રહ્યા.

માથું હલાવીને વૃદ્ધ બડબડવા લાગ્યા: 'આહુ! આજ સમજાયું. મારો સમય પૂરો થયો. પચાસ વરસની પવિત્ર તલવારને લાંછન લાગ્યું. શા કારણે આ રક્તપાત? પઠાણુને તૈયારીનો સમય ન દીધો. રે! આખરની બંદગી કરવાની એક પલ પણ ન આપી. હાય! હવે આ હાથ ઉપરથી વિશ્વાસ ભીડી ગયો. આ કલંકને તો ધોવું પડશે. આજથી જિંદગીનું એ એક જ છેલ્લું કામ.'



મરેલા પઠાણુને એક નાનો બેટો હતો. ગુરુએ એને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. રાતદિવસ પોતાના પેટના અચ્ચાની માફક એને પાળવા લાગ્યા. પોતાની પાસે જેટલી જેટલી શાસ્ત્રવિદ્યા ને શસ્ત્રવિદ્યા હતી તે બધી એ ગુરુએ પોતે જ પઠાણુના બાળકને શીખવી દીધી.



રોજ સધ્યાકાળે ને પ્રભાતે એ વૃદ્ધ ગુરુ એ બાલકની સાથે બાલક બનીને રમતો. રમે છે, પોતે પરાણે પણ બાલકને હસાવે છે, બાલકની નાની નાની બહાદુરી જોઈને એની પીઠ થાબડે છે, બાલક પણ ‘બાપુ, બાપુ,’ કરતો. ગુરુને અવનવી રમતો બતાવતો રહે છે.

લક્ષ્મણે આવી ગુરુના કાનમાં કહ્યું કે ‘આ શું માંડ્યું છે, ગુરુજી ? આ વાઘનું બચ્ચું છે, એને ગમે તેટલું પંપાળશો છતાં એનો સ્વભાવ નહિ જાય હો ! અને પછી પસ્તાવો થશે. દુશ્મનને કાં પંપાળો ? વાઘનું બચ્ચું મોટું થશે ત્યારે એના નહોર નખ બહુ કાતિલ બનશે.’

હસીને ગુરુ કહે : ‘વાહ વાહ ! એ તો મારે કરવું જ છે ને ! વાઘના બચ્ચાને વાઘ ન બનાવું તો ખીજું શું શીખાવું ?’

જોતજોતામાં તો બાલક ગુરુજીના હાથમાં જવાન બન્યો. ગુરુજીના પડછાયાની જેમ ગુરુજીની પાછળ પાછળ એ ફરે અને પુત્રની માફક સેવા કરે. રાતદિવસ જમણા હાથની જેમ ગુરુની પડખે ને પડખે જાગૃત રહે. ગુરુજીના બધા પુત્રો તો યુદ્ધમાં ગયા છે, પાછા આવ્યા જ નથી. એટલે એ ગુરુના પુત્રહીન, શૂન્ય હૃદયમાં આ પઠાણ-બાલકે પુત્રનું આસન લીધું. એકલા એકલા ગુરુજી આ બધું જોઈને મનમાં હસતા.

પઠાણબચ્ચાએ એક દિવસ આવીને કહ્યું કે ‘બાપુ, આપની કૃપાથી મેં ઘણી ઘણી તાલીમ લીધી. હવે કૃપા કરીને રજા આપો તો રાજ્યના સૈન્યમાં નોકરી મેળવીને મારું તકદીર અજમાવું.’

જીવાનની પીઠ ઉપર હાથ રાખીને વૃદ્ધ ગુરુ બોલ્યા: 'બેટા! સખૂરી રાખ, હજી તારી બહાદુરીની એક પરીક્ષા બાકી છે.'

ખીજે દિવસે અપોર પછી ગુરુદેવ એકલા એકલા બહાર નીકળી પડયા, પઠાણબચ્ચાને સાદ કરી કહ્યું કે 'બેટા, તલવાર લઈને ચાલ મારી સાથે.' પઠાણ ચાલ્યો. ગુરુના લક્તોએ આ જોયું. ભયભીત થઈને બધા બોલ્યા કે 'ગુરુદેવ! ચાલો અમે સાથે આવીશું.' સહુને ગુરુએ કહી દીધું કે 'ખખરદાર, કોઈ સાથે આવતા નહિ.'

બન્ને જણા ધીરે ધીરે નદીને કિનારે ચાલ્યા જાય છે. કિનારાની લેખડમાં, વરસાદની ધારાઓએ જાણે આંગળીઓ ઘસી ઘસીને મોટા ચીરા પાડી દીધા છે. કાંઠે મોટાં ઝાડનાં ઝુંડ જામી પડેલાં છે. સ્ફટિક સરખી ઝગારા કરતી સિંધુ ચુપચાપ ચાલી જાય છે. કેમ જાણે એ બધી વાતો જાણતી હોય, પણ છુપાવતી હોય!

એક ઠેકાણે પહોંચીને ગુરુએ જીવાનને ઇસારો કર્યો. જીવાન થંભ્યો.

સંધ્યાકાળનું છેલ્લું અજવાળું, કોઈ એક પ્રચંડ વડવાંગડાની જેમ, પોતાની લાંબી લાંબી છાયારૂપ પાંખો ફડફડાવીને જાણે અનંત આકાશમાં ઊડતું ઊડતું પશ્ચિમ દિશાને પહેલે પાર ચાલ્યું જતું હતું.

ગુરુએ રેતીની અંદર એક ઠેકાણે આંગળી ચીંધીને કહ્યું : 'મામુદ! આંહીં બોદ.' મામુદ બોદવા લાગ્યો. વેળુની અંદરથી એક શિલા નીકળી. શિલા ઉપર લોહીના છાંટા પડેલા તેના દાગ મોજૂદ હતા.

ગુરુ પૂછે છે: 'એ શેના દાગ છે, મામુદ ?'

'લોહીના છાંટા લાગે છે, બાપુ.'

'પઠાણુ બચ્યા ! એ છાંટા તારા ખ્યારા બાપના લોહીના છે. આ ઠેકાણે એક દિવસ મેં એનું માથું ઉડાવેલું. એને સજ્જ થવાનો પણ સમય નહોતો દીધો. એનું કરજ ન ચુકાવ્યું. એને બંદગી યે કરવા ન દીધી.'

પઠાણુ-બચ્યો નીચે માથે ઊભો રહ્યો. એનું આખું શરીર કમ્પતું હતું.

ગુરુ બોલ્યા 'રે પઠાણુ ! શું ભેધ રહ્યો છે ? બાપનું વેર લેવા તારું ખૂન તલપતું નથી શું ?'

'બાપુ ! બોલો ના, બોલો ના ! મારાથી નથી રહેવાતું.'

'ધિકાર છે ભીરૂ ! નામદ્ ! પોતાના વહાલા બાપને હણનારો આજ જીવતો જીવનો ! એ પઠાણુની હુકીઓ આજ પોકાર કરે છે કે વેર લે ! વેર લે ! જંગલનાં પ્રચંડ ઝાડ પણ જાણે બોલે છે કે વેર લે ! વેર લે !'

વાઘની માફક હુકાર કરીને પઠાણુ ખુશ્લી તરવારે ગુરુની સામે ધસ્યો.

ગુરુ તો પથ્થરની કેાઈ પ્રતિમાની માફક અચળ બનીને ઊભા રહ્યા. એની આંખોએ એક પલકારો પણ ન કર્યો.

પઠાણુની આંખમાંથી લાલ લાલ આગ ઊઠે છે, ગુરુની આંખોમાંથી અમૃત ઝરે છે. ગુરુ હસે છે.

પઠાણુ હાર્યો, દીન બની ગયો, ગુરુને ચરણે તલવાર મૂકીને

બોલ્યો : ‘ હાય રે ગુરુદેવ ! આજ શયતાનની સાથે આવી રમત કાં આહરી ! ખુદા જાણે છે કે પિતાનું ખૂન હું ભૂલી ગયો છું. આટલા દિવસ થયાં તમને જ મેં મારા પિતા, ગુરુ અને અંધુ કરી માન્યા, આજ એ મમતાને મનમાંથી શા માટે ઉખેડું ? અનને શા માટે જગાડું ? પ્રભુ, તમારા કદમની ધૂળ જ હરદમ મારે હાથે પહોંચતી રહેજે. ’

એટલું બોલીને પઠાણે દોટ દીધી, એ ઘોર જંગલમાંથી એકશ્વાસે બહાર નીકળી ગયો, પાછળ જોયું નહિ, પલ્લવાર પણ માર્ગમાં અટક્યો નહિ. જંગલ વટાવીને યુવાન ઉઘાડા આસમાન નીચે ઊભો રહ્યો ત્યારે શુક્રતારા ઊંચેથી સ્નેહધારા વરસાવી રહી હતી.

ગુરુ ગોવિંદ એ ઘોર અરણ્યમાં થંભી રહ્યા. એની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ, જિંદગીના છેલ્લા પાપનું અંધન કાપીને આજ તો એને ચાલી નીકળવું હતું. એ અંખના તો અણુપૂરી જ રહી ગઈ.

તે દિવસથી પઠાણુ ગુરુદેવથી દૂર ને દૂર રહે છે, ગુરુનું પડખું છોડીને પોતાનું બિછાનું ખીજા ખંડમાં પાથરે છે, ‘બાપુ’ને જગાડવા પરોડિયાને વખતે એ કદી એકલો જતો નથી, રાત્રિયે પોતાની પાસે કાંઈ હુથિયાર પણ રાખતો નથી, નદીને કિનારે ગુરુની સાથે એકલો શિકારે પણ નથી જતો. ઘણીવાર ગુરુદેવ એને એકાંતમાં બોલાવે છે, પણ પઠાણુ આવતો નથી.

ખુદુ દિવસો વીત્યા. એ વાત તો ભુલાઈ પણ ગઈ હશે. એક દિવસ ગુરુદેવે પઠાણુ સાથે શતરંજની રમત આહરી.

અપોર થયા. સાંજ પડી. દીવા પેટાયા. પણ ખંને જણુ શત-  
રંજમાં મશગૂલ છે.

પઠાણુ વારેવારે હારે છે, તેમ તેમ એને રમવાનું શૂરાતન  
ચડે છે.

સંધ્યા ગઈ. રાત પડી. જે માણુસો ત્યાં હાજર હતાં તે  
અધાં પોતાને ઘેર ચાલ્યાં ગયાં. રાત્રી જામતી ગઈ. ઝન !  
ઝન ! અવાજ થવા લાગ્યા. નીચું માથું રાખીને તલ્લીન મને  
પઠાણુ રમી રહ્યો છે.

અચાનક આ શું થયું ? ગુરુદેવે આખી બાજુ કાં ઉડાડી  
મૂકી ? સોગઠું ઉપાડીને પઠાણુના કપાળમાં કાં માર્યું ? પઠાણુ  
સ્તબ્ધ બની ગયો.

અટ્ટહાસ કરીને ગુરુ બોલ્યા : ‘ રમ્યાં રમ્યાં, નામર્દ !  
પોતાના બાપને હણુનારાની સાથે જે બાયલો રમત રમવા  
એસે તેની તે કદી જીત થતી હશે ?’

વીજળી ઝખૂકે તેવી રીતે પઠાણુની કમ્મરમાંથી છૂરી  
નીકળી. પઠાણુ ગોવિંદસિંહની છાતી એ છૂરીથી વીંધી નાખી.

છાતીમાંથી લોહીની ધારાઓ ઊછળે છે અને ગુરુદેવ  
હસીને પઠાણુના માથા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકે છે. મરતાં  
મરતાં ગુરુ બોલે છે :

‘બચ્યા ! આટલી આટલી વિદ્યા લણુયા પછી આજ તને  
ભાન થયું કે અન્યાયનું વેર કેમ લેવાય. બસ ! આજ તારી  
છેલ્લી તાલીમ ખલાસ થઈ. અંતરની દુવા દઈને હું જઈ છું,  
ઓ ખ્યારા પુત્ર !’

## ન્યાયાધીશ

પૂના નગરની અંદર પેશ્વા વીર રઘુનાથરાવ રાજ કરે છે.

સિંહાસન ઉપરથી ઊઠીને એક દિવસ રઘુનાથે રાજસભાને હાકલ કરી : 'શૂરવીરો ! સજ્જ થાઓ. મૈસૂરના માલેક હૈદર-અલીના ગર્વનો ધ્વંસ કરવો છે. ધરતી પર પાપનો ભાર બહુ વધી ગયો છે.'

જેતજેતામાં તો એંશી હજાર યોદ્ધાઓએ બખ્તર સજ્યાં. ગામેગામથી, નગરેનગરથી, જંગલોમાંથી અને પહાડો પરથી વીર પુરુષો ચાલ્યા આવે છે, કેમ જાણે શ્રાવણ માસના અખંડ ઝરાઓ વહી આવતા હોય !

આકાશની અંદર વિજય-પતાકા ઊડે છે, શંખ ફૂંકાય છે અને નગરની રમણીઓ વિહાયનાં વીર-ગાન ગાય છે. પૂના નગરી જાણે ગર્વથી ધણુધણી ઊઠી છે.

ગગનમાં ધૂળની આંધી ચડી અને વાવટાઓનું આખું જંગલ જમ્બું. રાતા અશ્વ ઉપર બેસી રઘુનાથ મોખરે ચાલ્યો. એંશી હજારની સેના યુદ્ધે ચડી.

અકસ્માત આ માતેલી સેના કાં થ'ભી ગઈ ? મહાસાગરનાં મોજાં જાણે કેઈ જળદેવતાની છડી અડકતાં ઊભા થઈ રહ્યાં ! નગરીના દરવાજાની અંદર આવતાં જ રાજાજી કાં નીચે ઊતર્યા ? અત્યંત વિનયભર્યે મોઢે એ કેને નમન કરે છે ?

એંશી હુજરની મહાસાગર સમી સેનાને એક નાનો સરખો આદમી રોકીને ઊભો છે. એનું નામ ન્યાયાધીશ રામશાસ્ત્રી. જે બાહુ ઊંચા કરીને રામશાસ્ત્રી હાકલ પાડે છે : 'રાજા, તારા અપરાધનો ઇન્સાફ પામ્યા સિવાય તું શહેર બહાર ક્યાં નાસી જાય છે ?'

વિજયના નાદ બંધ પડ્યા. સમરાંગણની શરણાઈઓ શાંત બની. એંશી હુજરની સેના શ્વાસ લે છે તેનો પણ એકતાલમાં ધબકારો બોલે છે.

રઘુનાથ બોલ્યો: 'હું ન્યાયપતિ ! આજ યવનનો સંહાર કરવા નીકળ્યો છું. આશાભેર અવનિનો ભાર ઉતારવા ચાલ્યો છું. એવે મંગળ સમયે આપ કાં આડા હાથ દઈને ઊભા ?'

રામશાસ્ત્રીના મોં ઉપર ન્યાયનો સૌમ્ય પ્રતાપ છવાયો. એ બોલ્યા: 'રઘુપતિ ! તું રાજા, તારે હાથ એંશી હુજરની સેના, પણ ન્યાયાસન આગળ તો તારે ય મસ્તક નમાવવું પડશે.'

રાજા માથું નમાવીને જવાબ વાળે છે : 'સાચું, પ્રભુ ! અપરાધી હોઉં તો દંડ આપો.'

ન્યાયમૂર્તિ બોલ્યા: 'તારા ભત્રિજાનું ખૂન કર્યાનો તારા પર આરોપ છે, રઘુપતિ ! એ અપરાધની તપાસ ન થાય ત્યાં

સુધી તું રાજ્યનો અંદીવાન છે. નગર છોડીને તારાથી નીકળાશે નહિ. ’

હસીને રાજ્યને જવાબ વાળ્યો: ‘મહારાજ ! આજ સામ્રાજ્ય સ્થાપવા જાઉં છું તે વેળા એક ક્ષુદ્ર આરોપ મૂકીને શું મશકરી કરી રહ્યા છો ? ’

‘મશકરી ? સામ્રાજ્ય સ્થાપનારની મશકરી હું ન કરું, વિધાતા કરી રહ્યો છે. ઘોર અપરાધ આજે તારે માથે તોળાઈ રહ્યો છે. પ્રજા હાહાકાર કરીને રડી રહી છે, પૃથ્વી પર સામ્રાજ્ય સ્થાપવા જતાં તારા આત્માનું સામ્રાજ્ય નથી લૂંટાઈ જતું ને, એ વિચારીને આગળ કદમ ધરજે, પેશ્વા રઘુનાથરાવ !’

રોષ કરીને રઘુનાથ બોલ્યા : ‘મહારાજ, રાજના આકર છો એ વાત ભૂલશો મા. જાઓ, આજ રણે ચડતી વેળા ન્યાય વિષેનું ભાષણ સાંભળવાની મને પુરસદ નથી. જવાબ દેવા હમણાં નહિ આવું. આજ ધરતીનો ભાર ઉતારવા જાઉં છું.’

રાજ્યને અશ્વ ચલાવ્યો. એંશી હજારની સેના ઊપડી. શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું :

‘સિધાવો, રાજ, સિધાવો. યુદ્ધ કરો, અવનિના ભાર ઉતારો. એક દિવસે આત્માનો ભાર, પરાભવનો ભાર અને એ સામ્રાજ્યનો ભાર તને ચગદી નાંખશે. હું પણ હવે ન્યાયાસન પર નહિ બેસું. ઇન્સાફની અદાલતમાં ભલે હવે રાજસ્વચ્છંદની રમતો રમાતી.’



શંખભેરીના નાદ ગાળ્યા. ડંકા વાગ્યા. નિશાનો ગગને ચડ્યાં.

રાજા ધરતીનો ભાર ઉતારવા ગયા. ન્યાયાધીશે પણ ન્યાયદંડનો ભોળો નીચે ધર્યો. બધી બાદશાહી અંગ પરથી ઉતારી. મહારાષ્ટ્રનો શ્રેષ્ઠ ન્યાયશાસ્ત્રી, રાજાનો પણ રાજાધિરાજ, ઉઘાડે પગે નગરબહાર નીકળીને, પોતાના નાના ગામડાની ગરીબ ઝૂંપડીમાં બેસી ગયો, દીન પ્રાદ્વાણ બની ગયો.

## નકલી કિલ્લો

‘બસ ! બુંદીકોટનો કિલ્લો જ્યાં સુધી હું જમીંદોસ્ત ન કરું ત્યાં સુધી મારે અન્નજળ હરામ છે.’

એવી આકરી પ્રતિજ્ઞા એક દિવસે ચિતોડના રાણાએ ભરસલામાં કરી લીધી.

પ્રધાનજી બોલ્યા : ‘અરે, અરે, મહારાજ ! આ તે કેવી પ્રતિજ્ઞા તમે લીધી ? બુંદીકોટનો નાશ શું સહેલો છે ?’

રાણાજી કહે : ‘તો પછી મારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન તો સહેલું છે જ ને ! રાજપુત્રનું પણ તો જીવ જતા સુધી મથ્યા ન થાય.’

રાણાજીને ઘડીભરનું તો શૂરાતન આવી ગયું ને સોગંદ લેવાઈ ગયા, પણ ધીમે ધીમે ભૂખતરસથી પેટની પાંસળીઓ તૂટવા લાગી.

રાણાજી પ્રધાનને પૂછે છે : ‘પ્રધાનજી ! બુંદીનો કિલ્લો આંહીથી કેટલો દૂર ?’

‘મહારાજ ! ત્રણ જોજન દૂર.’

‘એ કિલ્લાના રક્ષક કેાણુ ?’

‘શૂરવીર હાડા રજપૂતો.’

‘હાડા ?’ મહારાજનું મેં ક્ષાટ્યું રહ્યું.

‘જી, પ્રભુ ! ચિતોડાધિપતિને એનો કયાં અનુભવ નથી ? ખાડા ખસે, મહારાજ, પણ હાડા નહિ ખસે.’

‘ત્યારે હવે શું કરવું ?’ રાણાજીને ફિકર થવા લાગી.

મંત્રીના મગજમાં યુક્તિ સૂઝી. એણે કહ્યું : ‘મહારાજ, આપણે તો ગમે તેમ કરીને સોગંદ પાળવા છે ને ? આજ રાતોરાત માણસો રોકીને હું આપણા ગામ ખહાર ખુંદીનો નકલી કિલ્લો ખડો કરી દઉં. પછી આપ આવીને એને પાડી નાખો. એટલે ઉપવાસ છૂટી જશે.’

રાણા છાતી ઠોકીને બોલ્યા : ‘શાબાશ ! ખરાખર છે !’

રાતોરાત કામ ચાલ્યું. પ્રભાતે તો ખુંદીનો નકલી કિલ્લો તૈયાર થયો. રાણાજી સૈન્ય લઈને કિલ્લો સર કરવા ઉપડયા.

પરંતુ રાણાજીની હજૂરમાં એક હાડો રજપૂત નોકરી કરતો હતો. એનું નામ કુંભો. જંગલમાં મૃગયા કરીને એ ચોખ્ખો ચાલ્યો આવતો હતો. શરીર ઉપર ધનુષ્ય-ખાણુ લટકાવેલાં,

કેાઈએ એને કહ્યું કે ‘ખુંદીનો આ નકલી કિલ્લો ખનાવીને રાણાજી કિલ્લો તોડવા જાય છે.’

હાડો ભુકુટિ ચડાવીને બોલ્યો કે : ‘શું ! હું જીવતાં રાણા ખુંદીનો નકલી કિલ્લો તોડવા જશે ? હાડાની કીર્તિને કલંક લાગશે ?’

‘પણ ભાઈ, એ તો નકલી કિલ્લો!’

‘એટલે શું? બુંદીના કિલ્લાને નામે રમતો રમી શકાય કે?’

ત્યાં તો રાણાજી સેનાને લઈને આવી પહોંચ્યા.

કુંભાજી એ નકલી કિલ્લાને દરવાજે જઈને ખડો થયો. ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવ્યું. દૂરથી રાણાને આવતા દેખીને હાડો ગરજી ઊઠ્યો :

‘ખબરદાર રાણા ! એટલે ઊભા રહેજો. હાડો ખેઠો હોય ત્યાં સુધી બુંદીને નામે રમત રમાય નહિ. તે પહેલાં તો હાડાની ભુજાઓ સાથે રમવું પડશે.’

રાણાએ કુંભાજી ઉપર આખી સેના છોડી મૂકી. ભોંય પર ઘૂંટણભર થઈને કુંભે ધનુષ્ય ખેંચ્યું. ધનુષ્યમાંથી બાણ છૂટતાં જાય તેમ સેનાના યોદ્ધાઓ એક પછી એક પડતા જાય. કુંભેજી કુંડાળું ફરતો ફરતો યુદ્ધ કરે છે, આખું સૈન્ય એના ઉપર તૂટી પડે છે. આખરે વીર કુંભે પડ્યો. નકલી કિલ્લાના સિંહદારની અંદર, એના પ્રાણ રહ્યા ત્યાં સુધી કોઈ પેસી શક્યું નહિ. એના લોહીથી નકલી બુંદીગઢ પણ પવિત્ર બન્યો.

## પ્રતિનિધિ

સતારાના કિલ્લા પર બેઠા બેઠા શિવાજી મહારાજ એક દિવસ સવારે બેઠા રહ્યા હતા. કે પોતાના ગુરુજી રામદાસ નગરને આરણે આરણે લિક્ષા માગતા અન્નહીન વસ્ત્રહીન ભટકયા કરે છે.

રાજાના મનમાં થાય છે : ‘અહો! આ તે શું ધતિંગ! ગુરુજીના હાથમાં લિક્ષાની ઝોળી! જેને ઘેર લગારે કરી આમી નથી, રાજરાજેશ્વર શિવાજી જેને ચરણે પડ્યો છે, લોકો જેના ખોળામાં બધી સંપત્તિ ધરી દે છે, તેવા એક સાધુની વાસનાનો યે અંત નથી! વ્યર્થ છે. ફૂટેલા વાસણમાં પાણી લાવીને તરસ છિપાવવાનું જેમ વ્યર્થ છે, તેમ આ લોભી સાધુની તૃષ્ણા મટાડવા માટે એના હાથમાં રાજલક્ષ્મી ઠાલવવી પણ વ્યર્થ છે. પણ ના, એક વખત એની પરીક્ષા તો કરવી બેઠાએ. ખબર પડશે કે આ સંન્યાસીની તૃષ્ણાને તળિયું છે કે નહિ.’

એમ વિચારીને મહારાજે કાગળ કલમ લીધાં, કાગળ પર ધાંધક લખ્યું, બાલાજીને બોલાવ્યો ને આજ્ઞા કરી કે ‘ગુરુજી જ્યારે આપણે દ્વારે લિક્ષા માગવા પધારે ત્યારે એમની ઝોળીમાં આ કાગળ ધરી દેજો.’

લિક્ષા માગતા માગતા ગુરુજી ચાલ્યા જાય છે. અંગ ઉપર એક કાપીન, હાથમાં ઝુલ્લી રહી છે એક ઝોળી. એના ગંભીર મોંમાંથી ગાન ઝરે છે 'હૈ જગત્પતિ, હૈ શંકર, સહુને તમે રહેવાનાં ઘર દીધાં, મને જ માત્ર રસ્તે ભટકવાનું સોંપ્યું. માડી અન્નપૂર્ણા સચરાચર સર્વને પોતાને હાથે ખવાડી રહી છે. તમે જ, હૈ પરમ લિખારી! મને એ મૈયાના ખોળામાંથી ઝૂંટવી લઈને તમારો દાસ બનાવી દીધો, આ ઝોળી લેવરાવી. શી તમારી માયા, પ્રભુ!'

ગાન પૂરું થયું, ગુરુજી સ્નાન કરી કિલ્લાને દરવાજે આવ્યા. બાલાજીએ નમન કરીને એના ચરણમાં છત્રપતિની ચિઠ્ઠી મેલી. ગુરુજીએ પત્ર વાંચ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે 'ગુરુદેવ ! આજથી આખું રાજ્ય હું આપને ચરણે ધરી દઉં છું. હું પણ આપને આધીન થાઉં છું.'

ગુરુજી હસ્યા. બીજે દિવસે પોતે શિવાજી મહારાજની પાસે ગયા અને બોલ્યા : 'બોલ, હૈ બેટા, રાજ મારે કબજે સોંપી દીધું તેથી તું પણ મારા કબજામાં આવ્યો. તો હવે બોલ, તું મારા રાજ્યમાં શું કામ કરીશ ? તારામાં શી શી શક્તિ છે, વત્સ ?'

શિવાજી મહારાજે નમન કરીને જવાબ વાળ્યો કે 'તમે કહો તે ચાકરી કરવામાં હું મારા પ્રાણ સમર્પીશ.'

ગુરુજી કહે કે 'ના, રે ના, બેટા, તારા પ્રાણની મને જરૂર નથી. ઉપાડી લે આ ઝોળી, અને ચાલ મારી સાથે લિક્ષા માગવા.'

હાથમાં ઝોળી લઈને શિવાજી ગુરુદેવની સાથે દ્વારે દ્વારે ભટકે છે. મહારાજને દેખી નાનાં બચ્ચાઓ ઘરની અંદર દોડી જાય છે અને આ તમારો જોવા પોતાનાં માખાપને ખોલાવી લાવે છે. અખૂટ વૈભવનો ધણી, બાદશાહોને પણ ધૂળવનારો બહાદુર, અપરંપાર અનાથોનો સ્વામી શિવાજી આજ ઝોળી લઈને નીકળ્યો છે. એ જોઈને શિલા સમાન હૈયાં પણ પીગળી જાય છે. લોકો લજ્જાથી નીચે મોંચે લિધા આપે છે. ઝોળીમાં અનાજ નાખતા હાથ થરથરે છે. નગર આખું વિચારે છે કે ‘વાહુ રે મહાપુરુષોની લીલા !’

દુર્ગની અંદર બપોરના ડંકા વાગ્યા, ને કામકાજ છોડીને નગરજનો વિસામો લેવા લાગ્યા. ગુરુ રામદાસ તો એકતારા ઉપર આંગળી ફેરવતા ગાન ગાતા જાય છે; એની આંખોમાંથી અશ્રધારા ચાલી જાય છે. શું હતું એ ગાન ?

‘હું ત્રિલોકના સ્વામી ! તારી કળા નથી સમજતી. તારે ઘેર તો કશી ચે કમીના નથી. તો ચે માનવીને હૃદયે હૃદયે આમ લિધા માગતો કાં ભટકે છે, ભગવાન ? તારે ત્યાં શાનો તોટો રહ્યો, સ્વામી ? કંગાલ માનવીના અંતરમાં તેં એવી શી શી દોલત દીધી, કે એ મેળવવા માટે પ્રત્યેકની પાસે તું કાલાવાલા કરી રહ્યો છે, રામ.’

ગુરુ ગાતા ગાતા રખડે છે, શિવાજી પાછળ પાછળ ચાલ્યા જાય છે. આખરે સાંજ પડી, નગરની એક બાજુ, નદીને કિનારે સ્નાન કરીને ગુરુએ લિધામાં આણેલું અનાજ રાંધ્યું, પોતે લગાર ખાધું, બાકીનું શિષ્યો જમી ગયા.

મહારાજાએ હસીને કહ્યું: ‘રાજપદનો ગર્વ ઉતારીને તમે આજે મને લિખારી બનાવ્યો છે હે ગુરુદેવ! તો હવે બોલો, ફરમાવો, બીજી શી શી ઇચ્છા છે?’

ગુરુદેવ બોલ્યા: ‘સાંભળ ત્યારે. મારે માટે પ્રાણ અર્પવાની તે પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તો હવે ઉપાડી લે મારો ભાર. આજ આ નાની ઝોળીનો ભાર નથી ઉપાડવાનો. આ નાનકડી નગરીમાં નથી ભટકવાનું. આજ તો મારે નામે, સારો પ્રતિનિધિ બનીને ફરીવાર આ રાજગાદી સંભાળી લે, બેટા! મારું સમજીને રાજ્યને રક્ષજે. રાજ બન્યા છતાં એ હૃદય લિશ્ચુકનું રાખજે. લે આ મારા આશિર્વાદ, અને સાથે સાથે આ મારું ભગવું વસ્ત્ર. વૈરાગીના એ વસ્ત્રનો રાજધ્વજ બનાવીને તારા કિલ્લા પર ચડાવી દેજે. આજથી આ રાજ્ય એ રાજ્ય નથી; એને ઇશ્વરનું દેવાલય સમજજે. જા બેટા, કલ્યાણ કર જગતનું.’

એ મનોહર સંધ્યાકાળે, ગીતો ગાતી એ નદીને કિનારે, નીચું માથું નમાવીને શિવાજી શાંત બેસી રહ્યા. લલાટ ઉપર જાણે ફિકરનાં વાદળાં જામી પડ્યાં. ગોવાળની વાંસળી થંભી ગઈ. ગાયો ગામમાં પહોંચી ગઈ. સૂર્ય પણ સંસારને સામે કાંઠે ઊતરી ગયો. શિવાજી મહારાજ સ્તબ્ધ બનીને બેસી જ રહ્યા. લૂંટારો બનીને રાજ્ય ચલાવવું સહેલ હતું, પણ આજ સાધુ બનીને સિંહાસને શી રીતે બેસાશે?

નદીને કિનારે પર્ણકુટીની અંદર તો તંબુરાના તાનમાં ગુરુદેવનાં પૂરખી રાગિણીના ગાન ગૂંજી ઊઠ્યાં હતાં: ‘મને રાજના શત્રુગાર સજીવીને સંસારમાં બેસાડ્યો, ને તમે તો ધુપાઈને છોટે જઈ બેઠા! તમે કેણુ છો, હે રાજધિરાજ? મેં



તો તમારી પાદુકા આણીને તખ્ત પર પધરાવી છે પ્રભુ ! હું  
 તો તમારા પગના બાજઠ પાસે જ બેઠો છું. સિંહાસન પર મારું  
 આસન હોય નહિ, હરિ ! હવે તો આ જિંદગીની સંધ્યા આવી  
 પહોંચી. હવે તે ક્યાં સુધી બેસાડી રાખશો, રાજા ? હવે તો  
 આવીને આપનું રાજ્ય સંભાળી લો, સ્વામી !

શિવાજી મહારાજે એ ગાન સાંભળ્યું; ને ભગવા ઝંડાને  
 જગત પર અમર બનાવ્યો.

## નગર-લક્ષ્મી

શ્રાવસ્તી નગરીમાં દુકાળ પડ્યો. પ્રજામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. પોતાના ભક્તજનોને ભેગા કરીને ખુદ્ધ ભગવાને સવાલ કર્યો : ‘જોલો પ્રિયજનો, ભૂખ્યાંને અન્ન દેવા તમારામાંથી કેણુ કમ્મર ખાંધે છે ?’

ગુરુદેવનો સવાલ સાંભળીને રત્નાકર શેઠે માથું નીચું ઢાળ્યું અને હાથ જોડીને જવાબ દીધો : ‘આવા વિશાળ નગરને માટે અન્ન પહોંચાડવાની મારી શક્તિ નથી, પ્રભુ.’

ત્યારપછી ગુરુદેવનાં નિરાશ નયનો સેનાપતિ જયસેનના મોં પર પડ્યાં. જયસેને જવાબ વાળ્યો : ‘છાતી ચીરીને દહ્યનું લોહી દેવાથી જો પ્રજાનો પ્રાણુ ઊગરી શકે તો પલવા-રમાં હું કાઠી આપું, પ્રભુ ! પણ મારા ઘરમાં એટલું અનાજ ક્યાંથી હોય !’

નિઃશ્વાસ નાખીને ધર્મપાલ જોલો ઊઠ્યો : ‘હું તો ભાગ્યહીન છું પ્રભુ ! મારા સોના સરખા ખેતરમાંથી દુકાળે ખધો કસ શોષી લીધો, હું રાજ્યનો કર પણ કેવી રીતે ભરી શકીશ ?’

બધા એક ખીજના મોં સામે જોવા લાગ્યા. કેઈ જવાબ દેતું નથી. ચુપચાપ બની ગયેલી એ મેદિનીની અંદર, ભૂખથી પીડાતા એ પ્રજાજનોની સામે, બુદ્ધ લગવાનની કરુણાળુ આંખો સંધ્યાકાળના ઉદાસ તારાની માફક ચોંટી રહી.

ત્યાર પછી એ સમુદાયની અંદરથી એક રમણી ઊભી થઈ. લાલ લાલ એનું લલાટ છે અને શરમમાં નીચે નમેલું એનું માથું છે. ગૌતમ પ્રભુના સાચા શિષ્ય અનાથપીંડની એ દીકરી સુપ્રિયા હતી. વેદનાથી એની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવેલાં. બુદ્ધદેવના ચરણની રજ લઈને મધુર કંઠે એ બાઈ બોલી :

‘હું દેવ ! આજે જ્યારે સહુએ નિઃશ્વાસ નાખી આપને નિરાશ બનાવ્યા છે, ત્યારે હું એક પામરમાં પામર સેવિકા આપની આજ્ઞા માથે ચડાવી લઉં છું. અનાજ વિના આજે જે માનવી કલ્યાંત કરી રહ્યાં છે, તે બધા મારા જ સંતાનો સરખાં મને લાગે છે. નગરમાં આંગણે આંગણે અનાજ પહોંચાડવાનો ભાર આજે હું મારે માથે ધરી લઉં છું.’

સાંભળનારા સહુ લોકોને નવાઈ લાગી. ગુરુદેવના માનીતા શિષ્યોમાંથી કેઈ હાંસી કરવા લાગ્યું, કેઈ ગુસ્સે થઈ ગયું, કેઈને લાગ્યું કે સુપ્રિયા પાગલ બની ગઈ છે. સખ્ત અવાજે સહુ એને પૂછવા લાગ્યાં : ‘ઓ લિખ્ખુની દીકરી ! તું પોતે પણ લિખ્ખુની ! એટલું બધું અભિમાન ક્યાંથી આવી ગયું કે તું આવું વિકટ કામ તારે માથે ઉપાડી લે છે ? તારા ઘરમાં એવા શા ભંડાર ભર્યાં છે, લિખ્ખારણ ?’

અધાની પાસે માથું નમાવીને સુપ્રિયા બોલી : ‘મારી પાસે બીજું કંઈ યે નથી; રહ્યું છે ક્રૂતા આ એક લિક્ષાપાત્ર. હું તો પામર નારી છું, સહુથી ગરીબ છું. પરંતુ હે પ્રિયજનો ! તમારી દયાના બળે જ ગુરુદેવની આજ્ઞા સફળ થશે, મારી શક્તિથી નહિ, મારો ભંડાર તો તમારા સહુના ઘરેઘરમાં ભર્યો છે. તમારી સહુની ઇચ્છા સાચી હશે તો મારું આ પામર લિક્ષાપાત્ર પણ એક અક્ષયપાત્ર બની જશે. હું તમારે દ્વારે દ્વારે ભટકીશ ને તમે જે દેશો તે ભૂખ્યાંને ખવરાવીશ. માતા વસુંધરા જીવતી છે ત્યાં સુધી શી ખોટ છે ?’

ગુરુદેવે આશીર્વાદ દીધા. લોકોએ પોતાના ભંડાર એ લિખ્ખુનીના લિક્ષાપાત્રમાં ઠાલવ્યા અને આખી નગરી ભૂખ-મરામાંથી ઊગરી ગઈ.

## સ્વામી મળ્યા !

ગંગાને કિનારે તુલસીદાસજી એક દિવસ સાંજને ટાણે ટેલતા હતા, એનું હૃદય એ વખતે પ્રભુના ગાનમાં મસ્ત હતું.

પાસે જ સ્મશાન હતું. સ્મશાન સામે નજર કરતાં સ્વામીજીએ જોયું કે પોતાના પતિના શબના પગ પાસે એક સતી નારી બેઠેલી છે, પતિની ચિતામાં બળી મરવાનો એ બાઈએ મનસૂબો કરેલો. કપાળમાં ચંદનની પીળ કરેલી, સેંથામાં સિંદૂર ભરેલો અને અંગ ઉપર લગ્નદિવસનાં વસ્ત્રાભૂષણો ધરેલાં.

ભેળાં મળેલાં સગાંવહાલાં આનંદની ચીસો પાડે છે, સતીના નામનો જ્યજ્યકાર બોલાવે છે, અને પુરોહિતો ધન્યવાદ દેતા દેતા ચિતાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. એ સતી સ્ત્રીએ અચાનક ત્યાં તુલસીદાસજીને જોયા અને આતુર બનીને પૂછ્યું : ‘હે ગોસ્વામી ! તમારા પવિત્ર મુખમાંથી મને પરવાનગી આપો. મને આશીર્વાદ દો, એટલે હું સુખેથી ચાલી જઈશ.’

ગોસ્વામીએ પૂછ્યું : ‘માતા, કયાં જવાની આ તૈયારી કરી છે ?’

બાઈ બોલી : ‘ મારા સ્વામીની સાથે બળી મરીને સ્વર્ગે જઈશ, મહારાજ ! ’

હસીને ગોસ્વામી કહે છે : ‘ હે નારી, આ ધરતીને છોડી સ્વર્ગમાં જવાનું કાં મન થાય છે ? સ્વર્ગનો જે સરજનહાર છે તેની જ સરજેલી શું આ પૃથ્વી પણ નથી, બહેન ? ’

અજ્ઞાન સ્ત્રી આ વાતનું રહસ્ય સમજી ન શકી. એ તો વિસ્મય પામીને સાધુ સામે જોઈ રહી. એના મનમાં થયું કે ‘ તુલસીદાસ સરખો ધમાવતાર આજે કાં આવી વાણી કાઠી રહ્યો છે ? ’

સ્વામીજીની સામે જોઈને બાઈ બોલી : ‘ મારા સ્વામી મને આંહીં મળી જાય તો મ્હારે સ્વર્ગનું શું કામ ! ’

તુલસીદાસ ફરી વાર હસીને બોલ્યા : ‘ ચાલો પાછાં ઘેરે, મૈયા ! સાધુનો કોલ છે કે એક મહિનાની મુદતમાં તમને તમારો સ્વામી પાછો મળશે. ’

તુલસીદાસનો કોલ ! ભક્તહૃદયને શ્રધ્ધા બેઠી. આશાતુર હૃદયે એ બાઈ પાછી વળી ને ગોસ્વામીની પાછળ પાછળ ચાલી ગઈ. પછવાડે પુરોહિતોએ શાપ વરસાવ્યા, સગાંવહાલાંઓએ નિંદા શરુ કરી, ગાળોના ઉચ્ચાર કાઢ્યા; કોઈએ પથ્થરો પણ ફેંક્યા : પલવાર પહેલાંની સતી બીજી જ પળે ફુલટા બની ગઈ. ભયભીત હૃદયે એ નારી ગોસ્વામીના પડખામાં લપાતી ધૂજતી જાય છે, પાછળ નજર નાખતી જાય છે. ગોસ્વામી તો પ્રભુના કીર્તનમાં મસ્ત બની નિર્ભય પગલે ચાલે છે; એ ભક્તની અને એ નારીની પાસે આવવાની કોઈની મગફૂર નહોતી.

એક નિર્જન પર્ણકુટીમાં એ બાધને સુવાડીને ગોસ્વામી ગંગાને કિનારે પાછા આવ્યા. આખી રાત જાગીને એણે પ્રભુનાં કીર્તન ગાયાં. પ્રભાતે એ રમણીની પાસે જઈને ભક્તવર થોડી વાર બેઠા. પ્રભુની ને પ્રભુ-કરુણાની મીઠી વાતો કરી. એક મહિના સુધી આમ ચાલ્યું. એ આશાતુર વિધવાના વદન ઉપર કોઈ અમર ઉલ્લાસ પ્રકાશી નીકળ્યો. શ્વેત વસ્ત્રોની અંદરથી પણ પરમ સૌભાગ્ય પ્રગટ થયું. એની આંખોનાં આંસુ સુકાયાં, પ્રકાશનાં કિરણો છૂટ્યાં.

સગાંવહાલાંએ આવીને મર્મવચનો કહ્યાં : ‘કાં, તારો સ્વામી જીવતો થયો કે ?’

વિધવાએ હસીને કહ્યું : ‘હા ! સ્વામી તો પાછા આવી ગયા.’

ચમકીને બધા પૂછે છે : ‘હા ! ક્યાં છે ? ક્યાં એરડામાં બેઠા છે ? બતાવ ને ?’

રમણીએ ઉત્તર દીધો : ‘આ દૃઢ્યના એરડામાં સ્વામી સજીવન બનીને બેઠા છે. તમે ત્યાં શી રીતે જોઈ શકો ?’

## પારસ-મણિ

વૃન્દાવનની અંદર, યમુનાને કિનારે બેઠા બેઠા સનાતન ઋષિ પ્રભુનામ રટી રહ્યા હતા. એ વખતે એક કંગાળ બ્રાહ્મણે આવીને ઋષિજીને ચરણે પ્રણામ કર્યાં.

સનાતને પૂછ્યું : ‘ ભાઈ, ક્યાંથી આવો છો ? તમારું નામ શું ? ’

બ્રાહ્મણ બોલ્યો : ‘ મહારાજ ! બહુ દૂર દેશથી આવું છું. મારું દુઃખ વર્ણવ્યું જાય તેમ નથી. ઇશ્વરની આરાધના કરતાં કરતાં એક રાત્રીએ મને સ્વપ્નમાં જાણે કોઈ દેવ કહી ગયા : ‘ યમુનાને કાંઠે સનાતન ગોસ્વામીની પાસે જઈને યાચના કરજે. તારી ભીડ એ ભલા સાધુ ભાંગવાના. ’

સનાતન બોલ્યા : ‘ બેટા, મારી આશા કરીને તું આવ્યો, પણ હું શું આવું ? જે હતું તે બધું ફેંકી દઈને, ફક્ત આ ઝોળી લઈને જ હું તો જગતની બહાર ચાલી નીકળ્યો છું. પણ હાં ! હાં ! મને યાદ આવે છે. એક દિવસ કોઈને દેવા કામ આવશે, તેટલા માટે મેં એક મણિને પેલે ઠેકાણે રેતીમાં દાટી રાખેલ છે. જા ભાઈ, એને લઈ જા. તારું દુઃખ એનાથી ફિટવાનું. તને અખૂટ દોલત મળવાની. ’



સ્પર્શમણિ ! આહા ! બ્રાહ્મણુ તો દોડતો દોડતો મુનિએ ખતાવેલી જમ્યાએ પહોંચ્યો ને એણે રેતીમાંથી મણિ બહાર કાઢ્યો. પોતાના લોઢાના માદળિયાને જ્યાં મણિ અડકાડે છે ત્યાં તો માદળિયું સોનાનું બની ગયું. બ્રાહ્મણુ તો આનંદમાં નાચવા લાગ્યો. ખૂબ નાચ્યો. મનમાં એણે અનેક મહેલમહેલાતો ખડી કરી દીધી. કેવા કેવા વૈભવો ભોગવશે તેની કૈં કૈં કલ્પનાઓ કરી લીધી. પછી થાકીને થોડો આરામ લેવા નદીકાંઠે બેઠો. યમુનાના પ્રવાહનું મધુર મધુર ગાન સાંભળીને એ શાંત બન્યો. ચોપાસ કૂલો અને વૃક્ષોની શોભા નિહાળી. પંખીઓના આનંદમય કિલકિલાટ સાંભળ્યા. સૂર્યાસ્ત સામે નજર કરી.

બ્રાહ્મણુની એક આંખ આ સુંદરતા ઉપર હુતી, બીજી આંખ હુતી એના મનની પેલી મહેલાતો ઉપર. એનું મન ડોલવા લાગ્યું. એને સાંભર્યાં ગોસ્વામી સનાતન. એને ઘણી ઘણી વાતો સાંભરી આવી.

દોડતો દોડતો બ્રાહ્મણુ સનાતનની પાસે આવીને એના પગમાં પડ્યો. આંખમાં આંસુ લાવીને એ ગદ્ગદ સ્વરે બોલ્યો: 'અખૂટ સમૃદ્ધિ આપનાર મણિને જેણે માટી સમાન ગણીને આપા દીધો તેના ચરણની માટી જ મારે જોઈએ. આ મણિ ન ખપે.'

એમ બોલીને એણે નદીના ઊંડા પાણીમાં મણિ ફેંકી દીધો.

મણિ દેનાર અને મણિ લેનાર બન્ને જીતી ગયાં.

## તુરંધ ભેટ

યમુનાનાં પાણી ઘુમરી ખાતાં દોડ્યાં જાય છે. બન્ને કિનારે ઊંચા પહાડોની શિખરમાળા ઊભી છે. ગુફાના સાંકડા માર્ગમાં ચાલ્યો જતો પ્રવાહ પાગલથી પેઠે દિવસ રાત ગરજ્યા કરે છે.

નદીની એ વાંકીચૂંકી વેણી વીંખતા વીંખતા આસમાની પહાડો એક પછી એક આઘે-કેટલે ય આઘે ચાલ્યા જાય છે. શિખર બધાં અચળ ઊભાં છે તો એ જાણે ચાલતાં જણાય છે અને નદી ચાલી જાય છે તો એ જાણે સાંકળે બાંધેલી સ્તંભ ઊભી હોય તેવું લાગે છે. પહાડો ઉપર ઊંચાં ઝાડ ઊભાં છે : કેમ જાણે હાથ લાંબાવીને પહાડો પેટ્રી વાદળીઓને બોલાવતા હોય ! આવા પ્રદેશમાં પર્યુકુટી બાંધીને શીખ ગુરુ રહેતા હતા.

એક દિવસ ગુરુજી પ્રભુલીલા વાંચી રહ્યા છે. તે સમયે રાજ રઘુનાથ પધાર્યા. ગુરુદેવને ચરણે નમન કરીને રાજ બોલ્યા : 'હે પ્રભુ ! દીન સેવક થોડી ભેટ લાવ્યો છે.'

હાથ લાંબાવીને ગુરુજીએ રાજના મસ્તક પર મેલ્યો, આશીર્ષો આપી, કુશળબખર પૂછ્યા. હિરાજડિત બે સોનાનાં કંકણો રઘુનાથે ગુરુદેવને ચરણે ધરી દીધાં.

ભોંચ પરથી કંકણ ઉઠાવીને ગુરુદેવ આંગળી ઉપર ચકર ચકર ફેરવવા લાગ્યા. કંકણના હીરાની અંદરથી હબરો કિરણો નીકળતાં હતાં : કેમ જાણે હબર હબર કટારો છૂટતી હોય !

લગાર મોં મલકાવીને ગુરુએ કંકણો નીચે ધર્યાં ને પાછા એ તો પુસ્તકની અંદર આંખો માંડીને વાંચવામાં મશગૂલ બન્યા. સામે રાજ રઘુનાથરાવ બેઠા છે તેની પણ એ સાધુને પરવા ન રહી.

ત્યાં તો અચાનક એ પથ્થર પરથી એક કંકણ લપસી ગયું ને દડતું દડતું યમુનાના ઊંડા પાણીમાં જઈ પડ્યું.

‘અરે ! અરે !’ એવી ચીસ પાડીને રઘુનાથ રાજાએ એમ ને એમ પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. બે હાથ લંબાવીને રાજા ચોમેર કંકણને શોધવા લાગ્યા.

ગુરુજીના અંતરમાં તો પ્રભુની વાણીને પરમ આનંદ જાગ્યો હતો. પુસ્તકની અંદરથી એણે તો પલવાર પણ માથું ઊંચું ન કર્યું.

યમુનાનાં શ્યામ જળ ચોમેર ધુમરી ખાઈખાઈને જાણે રાજાને ટગાવી રહેલ છે ને કહે છે : ‘જે આંહીં પડ્યું છે કંકણ !’ રાજાજી એ જગ્યાએ પાણી ડખેળી ડખેળી થાકે, ત્યાં તો એ મસ્તીખોર નદી બીજે ઠેકાણે ધુમરી ખાઈને ફેસલાવે : ‘જે, જે, ત્યાં નહિ, આંહીં પડ્યું છે તારું કંકણ.’

આખરે દિવસ આથમ્યો, આખો દિવસ પાણી ફેંદ્યાં પણ રાજાજીને કંકણ ન જડ્યું. ભીંજતે વસ્ત્રે અને ઠાલે હા

રાજાજી ગુરુની પાસે આવ્યા. એના મનમાં તો શરમ હતી :  
‘કંકણ મળ્યું નહિ ! ગુરુજી મને શું કહેશે ?’

હાથ જોડીને રઘુનાથે કહ્યું : ‘મહારાજ ! કંકણ કયે  
ઠેકાણે પડ્યું એ ખતાવો તો હમણાં જ હું ગોતી કાઢું.’

‘જોજે હો !’ એમ કહીને ગુરુજીએ યમુનાની અંદર  
ખીજ કંકણનો પથ ધા કર્યો ને કહ્યું : ‘એ જખ્યાએ !’

શરમીંદો રાજા દિગ્મૂઠ બનીને ગુરુની સામે જોઈ રહ્યો.  
ગુરુજીનું મોં તો મલકતું જ રહ્યું.

## કર્ણુનું ખલિદાન

કુંતી : તું કેણુ છે તાત ? આંહીં શું કરે છે ?

કર્ણુ : પવિત્ર ગંગાને કિનારે, સંધ્યાના સૂર્યને હું વંદી રહ્યો છું. મારું નામ કર્ણુ : અધિરથ સારથીનો હું પુત્ર : ને રાધા મારી જનેતા. બોલો માડી, કેણુ છો તમે ?

કુંતી : બેટા હું એ જ, કે જેણુ તારા જીવનને પહેલે પ્રભાતે તને પૃથ્વીનાં દર્શન કરાવ્યાં. લાજમરજાદ મેલીને આજ હું મારી ઓળખાણુ દેવા આવી છું.

કર્ણુ : કાંઈ સમજાયું નહિ, માતા ! તો એ-તો એ તમારી આંખોનાં કિરણો અડયે મારું ચોદ્ધાનું હૃદય, સૂર્યનાં કિરણોને સ્પર્શે ખરકનો પહાડ દ્રવી પડે એવી રીતે ગળી પડે છે. અને તમારો અવાજ તો જાણુ મારા આગલા જન્મોમાંથી આવીને અંતરમાં કેઈ અકળ નવી વેદના જગાડે છે. બોલો, બોલો, હું અપરિચિતા ! મારા જન્મની એવી કઈ રહસ્યગાંઠ તમારી સાથે બંધાએલી છે ?

કુંતી : ઘડીવાર ધીરો થા બેટા ! સૂર્યને આથમી જવા દે. સંધ્યાનાં ઘોર અંધારાં સંસાર પર ઊતરવા દે. પછી બધું એ કહીશ. મારું નામ કુંતી.

કર્ણુ : તમે કુંતી ? અર્જુનની જનેતા ?

કુંતી : હા ! અર્જુનની-તારા વેરીની હું જનેતા. પણ એ જ કારણે તું મને તરછોડતો ના. હજી એ મને સાંભરે છે હસ્તિનાપુરમાં એ અસ્પરીક્ષાનો દિવસ. તારાઓની મંડળીમાં જેમ અરુણ ચાલ્યો આવે તેમ રંગભૂમિની મેદિની વચ્ચે તું તરુણ કુમાર જ્યારે દાખલ થયો, ત્યારે સ્ત્રીઓના ચકની પાછળ શું શું ચાલી રહેલું ? એ બધી રમણીઓના વૃંદની વચ્ચે, કોણ એ અભાગણી બેઠેલી કે જેના જર્જરિત હૈયામાં પ્રીતિની હબરો ભૂખી નાગણી જાગતી હતી ? કોણ હતી એ નારી, જેની આંખોએ તારાં અંગેઅંગને આશિષોનાં ચુંબન આપેલાં ? બેટા ! એ બીજી કોઈ નહિ, પણ તારા વેરી અર્જુનની જ માતા હતી.

પછી કૃપે આવીને તારા પિતાનું નામ પૂછ્યું, 'રાજવંશી વિના અર્જુનની સાથે જૂઝવાનો કોઈનો અધિકાર નથી' એવું મેણું દીધું, તારા લાલચોળ મોં-માંથી વાચા ન કૂટી, સ્તબ્ધ બનીને તું ઊભો રહ્યો: એ સમયે કોણ હતી એ નારી કે જેના અંતરમાં તારી એ શરમે બળતરાના ભડકા સળગાવેલા ! બીજી કોઈ નહિ, પણ એ અર્જુનની જ જનેતા, ધન્ય છે દીકરા દુર્યોધનને, કે જેણે એ જ ક્ષણે તને અંગરાજની પહવી અર્પી. ધન્ય છે એને ! કેની આંખોમાંથી એ પળે આંસુ વહ્યટયાં હતાં ? અર્જુનની માતાનાં જ એ હર્ષાશ્ર હતાં. એવે સમે અધિરથ સારથી, રંગભૂમિ ઉપર રસ્તો કરતા

કરતા હરખાતા હરખાતા હાખલ થયા. દોડીને તેં એને 'બાપુ' કહી બોલાવ્યા, અભિષેકથી ભીનું તારું માથું તેં એ વૃદ્ધ સારથિને ચરણે નમાવ્યું, આખી સભા તાજજીબ બનીને તાકી રહી. પાંડવોએ કૂર હાંસી કરીને તને ધિ:કાર દીધો, તે સમે કેનું હૈયું ગર્વથી પુલાયેલું ? કેણે તને વીરમણિ કહીને આશિષો દીધી ? એ પ્રેમઘેલી નારી હું-હું અર્જુનની જનેતા હતી, દીકરા !

કર્ણ : આર્યા ! મારા પ્રણામ છે તમને. પણ તમે તો રાજમાતા : તમે આંહીં એકલાં ક્યાંથી ! જાણતાં નથી કે આ રણક્ષેત્ર છે ને હું કૌરવોનો સેનાપતિ છું ?

કુંતી : જાણું છું, બાપ ! પણ હું એક લિક્ષા લેવા આવી છું. જોજો હો ! દાલે હાથે પાછી ન વળું.

કર્ણ : લિક્ષા ! મારી પાસે ! ફક્ત બે ચીજો માગશો. મા, માતા ! એક મારું પુરુષત્વ, બીજો મારો ધર્મ. ત્રીજી ગમે તે આજ્ઞા કરો, ચરણોમાં ધરી દઈશ.

કુંતી : હું તને જ લઈ જવા આવી છું.

કર્ણ : ક્યાં લઈ જશો મને ?

કુંતી : તૃપાતુર આ હૈયાની અંદર, જનેતાના આ બોળામાં.

કર્ણ : ભાગ્યવંત નારી ! તમને તો પ્રભુએ પાંચ પાંચ પુત્રો દીધા છે. એમાં મારું, એક કુલહીનનું, પામર સેનાપતિનું સ્થાન ક્યાંથી હોય ?

કુંતી : એ પાંચેથી તને ઊંચે બેસાડીશ, સહુથી મોટેરો કરી માનીશ.

કર્ણુ : તમારા ઘરમાં પગ મેલવાનો મારો શો અધિકાર ? એક તો તમારા પુત્રોનું રાજપાટ મૂંટાયું, અને હવે બાકી રહેલા એના માતૃપ્રેમમાં એ શું હું પાછો ભાગ પડાવું ? જનેતાનું હૃદય બાહુબળથી એ કોઈ ન મૂંટાવી શકે. એ તો પ્રભુનું દાન છે.

કુંતી : રે બેટા ! પ્રભુનો અધિકાર લઈને જ તું એક દિવસ આ ખોળામાં આવેલો. આજ એ જ અધિકારને બળે તું પાછો આવ. નિર્ભય બનીને ચાલ્યો આવ. જનેતાના ખોળામાં તારું આસન લઈ લે.

કર્ણુ : હે દેવી ! જાણે કોઈ સ્વપ્નમાં બોલતું હોય, એવી તમારી વાણી છે. જુઓ, જુઓ, ચોમેર અંધારાં ઊતરે છે, દિશાઓ ઢંકાઈ ગઈ છે, ભાગીરથીનાં નીર ચુપચાપ ચાલ્યાં જાય છે. ક્યા એ માયાવી લોકોની અંદર, ક્યા એ વિસારે પડેલ પ્રદેશમાં, બાલ્યાવસ્થાના ક્યા એ પ્રભાતની અંદર તમે મને ઉપાડી જાઓ છો ? જુગાન્તરજુના કોઈ સત્ય સમી તમારી વાણી આજે મારા અંતરની સાથે અથડાય છે. ઝાંખી ઝાંખી મારી બાલ્યાવસ્થા જાણે મારી સામે આવીને ઊભી છે. જનેતાના ગર્ભનું એ ઘોર અંધારું જાણે મને ઘેરીને ઊભું છે. રે રાજમાતા ! એ બધું સત્ય હો, કે કેવળ ભ્રમણા હો, પણ આવો, સ્નેહમયી ! પાસે આવો, અને પલવાર તમારો જમણો હાથ મારે લલાટે ચાંપો. જગતને મોંચે મેં સાંભળ્યું



છે કે મારી માએ મને રખળતો મૂકેલો. રાત્રિએ સ્વપ્નની અંદર કેટકેટલી વાર મેં જોયું છે કે મારી મા મને મળવા આવે, રડીરડીને એને કહું : ‘મા ! ઓ મા ! ધૂમટો ખોલો. મોઢું ખતાવો.’ —ત્યાં તો સ્વપ્નને છિન્નભિન્ન કરીને મા અદૃશ્ય બની જાય. આજે આ સંધ્યાકાળે, આ રણક્ષેત્રની અંદર, આ ભાગીરથીને કિનારે, શું એ જ મારી સ્વપ્નની માતા કુંતીનું રૂપ ધરીને આવી હશે ? નજર કરો મા ! સામે કિનારે તો જુઓ ! કૌરવોની અશ્વશાળામાં લાખલાખ અશ્વોના ડાખલા ગાજી રહ્યા છે. કાલે પ્રભાતે તો મહાયુદ્ધ મંડાશે. અરેરે ! આજ છેલ્લી રાત્રિએ, આટલો મોડો, મારી માતાનો મધુરો અવાજ મેં અંજુનની જનેતાને મુખે કાં સાંભળ્યો ? એના મોંમાં મારું નામ આટલું મીઠું તે કાં સાંભળાય ? આજ મારું અંતર ‘લાઈ લાઈ’ પોકારતું પાંચ પાંડવોની પાછળ કાં દોડી રહ્યું છે ?

કુંતી : ત્યારે ચાહ્યો આવ બેટા ! ચાહ્યો આવ.

કર્ણુ : આવું છું, મા ! આવું છું. કશુંયે પૂછીશ નહિ, લગારે વહેમ નહિ લાવું, જરાએ ફિકર નહિ કરું, દેવી ! તમે જ મારી માતા ! તમારો સાદ પડતાં તો પ્રાણ જગી ઊઠ્યો છે. આજ યુદ્ધમાં રણુશીંગા નથી સાંભળાતાં. મનમાં થાય છે કે મિથ્યા છે એ ઘોર હિંસા, મિથ્યા એ કીર્તિ, એ જય ને એ પરાજય ! ચાલો, તેડી જાઓ, ક્યાં આવું ?

કુંતી : સામે કિનારે, જ્યાં આંખી આંખી રેતી ઉપર દીવા અળહળે છે.

કર્ણુ : ત્યાં મારી ખોવાયેલી માતા શું મને પાછી જડશે? તમારાં સુંદર કરુણાળુ નયનોની અંદર ત્યાં શું માતૃ-સ્નેહ સદાકાળ અબકી રહેશે? બોલો, દેવી! ફરી એકવાર બોલો, કે હું તમારો પુત્ર છું.

કુંતી : તું મારો વડાલો પુત્ર!

કર્ણુ : ત્યારે તે દિવસે શા માટે મને આ અંધ અજ્ઞાણ્યા સંસારમાં ફેંકી દીધેલો? શા માટે મારું ગૌરવ ઝૂંટી લીધું, મને કુળહીન કરી નાખ્યો, માનહીન ને માતૃ-હીન બનાવ્યો? સદાને માટે મને ધિઃકારના પ્રવાહમાં શાને વહેતો મેલ્યો? કુળમાંથી મને કાં કાઠી મેલ્યો? અર્જુનથી મને શા સારુ અળગો રાખી મૂક્યો? એટલે જ આ માતા! નાનપણથી જ કેઈ નિગૂઠ અદૃશ્ય ખેંચાણુ, હિંસાનું રૂપ ધરીને મને અર્જુનની પ્રત્યે ખેંચી રહ્યું છે. જવાબ કાં નથી દેતાં જનની?

અંધકારનાં પડો ભેદીને તમારી શરમં મારા અંગેઅંગને ચુપચાપ અડકી રહી છે, મારી આંખોને દુઃખાવી રહી છે. ભલે, તો પછી ભલે, બોલશો ના કે મને શા કારણે તજેલો! બોલશો ના, બોલશો ના, કે શા માટે તમે તમારા સંતાનના હાથમાંથી જનેતાનો પ્રેમ ઝૂંટવી લીધો! જનેતાનો પ્રેમ : દુનિયાની અંદર પ્રભુનું એ પહેલવહેલું દાન : દેવતાની એ અણુમોલી દોલત! હાય, એ જ તમે

છીનવી લીધી ! તો પછી જોલો, ફરીવાર મને જોળામાં લેવા આજ શા કારણે આવ્યા છો માડી ?

કુંતી : જેટા ! વજ્રસમાં એ તારાં વેણુ મારા હૈયાના ચૂરા કરી રહ્યાં છે. તને તજેલો એ પાપે તો પાંચ પાંચ પુત્રો છતાં એ મારું હૈયું પુત્રહીન હતું. હાય રે ! પાંચ પુત્રો છતાં એ સંસારમાં હું ‘કર્ણુ ! કર્ણુ !’ કરતી ભટકતી હતી. તરછોડેલા એ પુત્રને કાળે તો, રે તાત ! હૈયામાં વેદનાની જ્યેષ્ઠ સળગાવી હું દેવતાની આરતી ઉતારતી આવી છું.

આજ મારાં ભાગ્ય ઊઘડ્યાં, તે તું મને મળ્યો. તારે મોંચે હજી તો વાચા એ નહોતી ફૂટી ત્યારે મેં તારો અપરાધ કરેલો, જેટા ! એ જ મોંચે આજ તું તારી અપરાધી માડીને માફી આપજે. તારા ઠપકાનાં વેણુથી એ વધુ તાપ તો તારી એ ક્ષમા મારે અંતરે સળગાવશે અને મારા પાપને પ્રબળી મને નિર્મળ બનાવશે.

કર્ણુ : માતા, ચરણુજ આપો ને મારાં આંસુ સ્વીકારો.

કુંતી : તને છાતીએ ચાંપીને મારું સુખ લેવા હું નથી આવી, પણ તારા અધિકાર તને પાછા સોંપવા આવી છું. વહાલા ! તું સારથીનું સંતાન નથી: તું રાજાનો કુમાર છે. તાત ! બધી હીનતાને ફેંકી દે. ચાલ્યો આવ. પાંચે ભાઈઓ તારી વાટ જોવે છે.

કર્ણુ : ના, ના, માડી ! હું તો એ સારથીનુંજ સંતાન. રાધા જ મારી સાચી જનેતા. એનાથી મોટું પદ મારે ન

અપે. પાંડવોનાં માવતર પાંડવોને મુખારક હો. કૌરવોનું કુલાલિમાન ભલે કૌરવો પાસે રહ્યું. મને કેાઈની ઈર્ષ્યા નથી, માતા !

કુંતી : તારું જ રાજ્ય હતું. બાહુબળ બતાવી એ બાપનું રાજ્ય મેળવી લે ને ! યુધિષ્ઠિર તને ચામર ઢાળશે, ભીમ તારે મસ્તકે છત્ર ધરશે, અર્જુન તારા રથનો સારથી થશે, પુરોહિત વેદના મંત્રો ગાશે. શત્રુઓને જીતી, ચક્રવર્તીને સિંહાસને ચડી જ, બેટા !

કર્ણુ : સિંહાસન ! જેણે જનેતાના અમોલા સ્નેહને નકાર્યો, તેને તમે તુચ્છ સિંહાસનની લાલચ આપી રહ્યાં છો, દેવી ! એક દિવસ મારી જે દોલત-મારો રક્ત-સંબંધ-તમે ઝૂંટવી લીધેલ છે, તે આજ તમારાથી પાછી નહિ દેવાય. મારી માતા, મારાં ભાંડુઓ, મારો રાજવંશ-પલકમાં તો એ બધાંને તમે મારા જન્મને ટાણે જ સંહારી નાખ્યાં છે. હવે એ ગરીબ માવતરને છોડી, હું આજે રાજસિંહાસન લેવા દોડું, તો કેાટિ-કેાટિ ધિઃકાર હજી મને મિત્રદ્રોહીને, માતૃદ્રોહીને !

કુંતી : તું સાચો વીર, બેટા ! ધન્ય છે તને ! હાય રે કર્તવ્ય ! તારી શિક્ષા તે શું આવી વસમી ! તે દિવસે-અરેરે તે કમનસીબ દિવસે કેાણુ જાણતું હતું કે માતાએ રાજાતો મેલેલો નિરાધાર બાળક આવો બળિયો બનશે ને હાથમાં ખડગ લઈને પોતાના સગા બાંધવોને જ સંહારવા અંધકારને માર્ગેથી એક દિવસ અચાનક ઝખકશે ! હાય રે, આવો તે શો શાપ !

કર્ણુ : નિર્ભય રહેજો, માડી ! વિજય તો આખરે પાંડવોનો જ થવાનો છે, આ ઘોર સંગ્રામનું પરિણામ આકાશમાં લખાઈ ચૂક્યું છે, આ શાંત રાત્રીની અંદર પણ નભો-મંડળમાંથી નિરાશાના અને પરાજયના જ પડઘા સંભળાય છે. અમારી હાર હું તો જોઈ રહ્યો છું. જે પક્ષનો પરાજય થવાનો છે એ પક્ષને તજવાનું મને કહેશે ના, માડી ! ભલે પાંડવો જીતે ને રાજા બને. હું તો એ હારનાર પક્ષમાં જ પડ્યો રહીશ. મારા જન્મની રાત્રીએ જે રીતે તમે મને ધૂળમાં રાખતો મૂકેલો, નનામો કરી ગૃહહીન બનાવેલો, આજે એ જ રીતે, મનના મોહુ મારીને, ઓ માડી ! મને આ અંધારા અને અપકીર્તિકારક પરાભવમાં રાખતો મેલી દો. માત્ર એટલો જ આશીર્વાદ દેતાં જજો ઓ જનેતા ! કે વિજય, કીર્તિ અથવા રાજની લાલચે હું ચૂરાનો માર્ગ કદાપિ ન છોડું.

## નરક-નિવાસ

[ રાજા સોમક મરીને આકાશમાર્ગે સ્વર્ગમાં જાય છે.  
રસ્તામાં નરકપુરી આવે છે. તે કાળનો આ પ્રસંગ છે. ]

[ નેપથ્યમાં ]

ક્યાં જાઓ છો મહારાજ ?

સોમક : કેણુ છે એ ? એ કેણુ બોલાવે છે મને ? ઘનઘોર  
અંધારામાં કાંઈ એ દેખાતું નથી. હે દેવહૃત ! પલવાર  
તારા વિમાનને આંહીં થંભાવ.

[ નેપથ્યમાં ]

હે નરપતિ ! નીચે આવો ! નીચે ઊતરો હે સ્વર્ગના  
મુસાફર !

સોમક : કેણુ છો તમે ? ક્યાંથી બોલાવો છો ?

[ નેપથ્યમાં ]

સાહ ન ઓળખ્યો રાજા ? મૃત્યુત્રોકનો હું તમારો  
પુરોહિત !

સોમક : ગુરુદેવ ! ગુરુદેવ તમે આંહીં ? આખા બ્રહ્માંડનાં  
આંસુ એકઠાં મળ્યા હોય, એ આંસુની વરાળ બની

હોય, અને એ વરાળમાંથી જાણે સરજાયેલી હોય એવી આ દુનિયા લાગે છે. આંહીં સૂર્ય નથી, નથી ચંદ્ર, કે નથી તારા. ભયંકર કોઈ સ્વપ્નસમી ઘન-ઘોર ઉદાસી આકાશના દૃઢ્યને જાણે ચાંપી ચુપચાપ ઊભી છે. આંહીં, આવા લોકમાં તમે કાં આવ્યા, પ્રભુ ?

પ્રેતો : સ્વર્ગને માર્ગે પડેલી આ દુનિયા, આનું નામ નરક-પુરી. દૂર દૂર આંહીંથી સ્વર્ગના દીવા દેખાય છે. સ્વર્ગના મુસાફરો દિવસરાત આંહીં થઈને જ ચાલ્યા જાય છે. એના રથનાં પૈડાંનો ઘરઘરાટ અમારા કાનમાં અથડાય, અમારી આંખોમાં એ જોઈને ઝેર વરસે, અમારી નીંદ ક્યાંયે ઊડી જાય. નીચે નજર કરીએ તો ધરતીનાં લીલૂડાં વન દેખાય; સાત સાત સાગરનું નિરંતર સંગીત સંભળાય; હાય રે ! સાગર ગાયા જ કરે.

પુરોહિત : વિમાનમાંથી નીચે આવો હે રાજા !

પ્રેતો : આવો, આવો, ને પલવાર અમારી પાસે રોકાઓ. અમ અભાગીની એટલી આજીજી છે, ઓ પુણ્ય-શાળી ! તાજ ચૂંટેલા કૂલ પર ઝાકળનાં બિન્દુ બાજ્યાં હોય, તેમ તમારે શરીરે પણ સંસારનાં આંસુ હજી ચોંટી રહ્યાં છે. પૃથ્વીનાં કૂલોની, વૃક્ષોની ને માટીની સુવાસ હજી તમારા દેહ પર મહેકી રહી છે; ખ્યારા સ્વજનોના સ્નેહની સુગંધ પણ હજી તમારે શિરે મધમધે છે; ઋતુયે ઋતુના મધુરા રંગો પણ તમારા મોં ઉપર હજી રમી રહ્યા છે, હે રાજા !

સોમક : ગુરુદેવ ! આ નરકમાં તમારો નિવાસ !

પુરોહિત : તમારા કુમારને યજ્ઞમાં હોમાવ્યો, એ પાપની આ સજા મળી છે, મહારાજ !

પ્રેતો : કહો, કહો એ કથની, રાજા ! પાપની વાતો સાંભળવા હજીયે અમારા હૈયાં તલપી ઊઠે છે, માનવીની વાણીમાં જ ખોલજો. તમારા કંઠમાં હજીયે સુખદુઃખના કમ્પ ઊઠે છે. તમારા સૂરોમાં હજીયે માનવીના હૃદયની રાગ-રાગણી રણુકે છે. કહો એ કથની.

સોમક : હે છાયાશરીરધારીઓ ! હું વિદેહનો રાજા હતો. મારું નામ સોમક. કેં વર્ષો સુધી મેં હવનહોમ કર્યાં, સાધુસંતોને સેવ્યા, વૃદ્ધ થયો ત્યારે મને એક બાળક સાંપડ્યો. એની પ્રીતિના પાસમાં હું પડ્યો. સૂર્ય સદા પૃથ્વીની સામે જ નિહાળતો ફરે તેમ હું યે મારા એ કુમારની સામે જ જોતો રહ્યો. કમળપત્ર જેમ આકળના કણુને જાળવીને ઝીલી રાખે, તેમ હું યે મારા એ બાલકને એવા જતનથી જાળવતો હતો. હું રાજ-ધર્મ ચૂક્યો, ક્ષત્રિયધર્મ ચૂક્યો, સર્વ ચૂક્યો. વસુધરા અપમાન પામી, રાજલક્ષ્મી મારાથી મેં ફેરવી બેઠી. કચેરીમાં એક દિવસ હું કામ કરતો હતો ત્યાં રણુવાસમાંથી મેં મારા બાલકની ખૂમ સાંભળી. ગાદી છોડીને હું દાડતો અંદર પહોંચ્યો, કામકાજ રખડતાં મેલ્યાં.

પુરોહિત : એ જ સમયે. હું રાજપુરોહિત, હાથમાં ચરણામૃત લઈને દરબારમાં દાખલ થયો. જતાં જતાં રાજાજી



મને એ ઠેલતા ગયા. મારા હાથમાંથી અર્ધ ઢાળાયું. મારું-બ્રાહ્મણનું અભિમાન સળગી ઊઠ્યું. પલવારમાં તો શરમિંદે મોંચે રાજા પાછા આવ્યા. મેં પૂછ્યું, 'બોલો રાજા, એવી તે શી આફત ઊતરી કે તમે બ્રાહ્મણને તરછેડ્યો, રાજકાજ રખડાવ્યાં, પિડાતાં પ્રજાજનોની દાદ ન સાંભળી, પરદેશના રાજદૂતોને આદરમાન ન દીધાં, સામંતોને આસન ન આપ્યાં, પ્રધાનો સાથે વાત ન કરી, મહેમાનો કે સજ્જનોને સત્કાર્યા નહિ—અને એક પામર બાલકને રડતો સાંભળી, રઘવાયા બની, રણુવાસમાં દોડયા ગયા? ધિકાર છે, મહારાજ! તમારી મોહાંધ દશાથી ક્ષત્રિયનાં માથાં નીચાં નમે છે; એક બાલકના ભુજ-પાશમાં બંદીવાન બનેલા જોઈને તમારા દુશ્મનો દાંત કાઢે છે; બંધુજનો ખીકથી બોલતા નથી, પણ એકાંતમાં આંસુ સારે છે, રાજા!'

સોમક : બ્રાહ્મણનો એ ક્રિટકાર સાંભળીને સભા સ્તબ્ધ બની. આતુર અને ભયભીત નજરે બધા મારી સામે નિહાળી રહ્યા. પલવાર તો મારું લોહી તપી આવ્યું; ખીજ પળે હું શરમાયો; ગુરુને ચરણે નમીને હું બોલ્યો કે 'ક્ષમા કરો મહારાજ, હું શું કરું? મારે એક જ સંતાન છે; મારો જીવ અંપતો નથી; પળે પળે પ્રાણ કૂકડી ઊઠે છે, એટલે જ આજે મોહમાં પડીને મેં અપરાધ કર્યો છે. પણ સાક્ષી રહેજો સહુ સભાજનો! આજ પછી કદી હું રાજધર્મ નહિ ચૂકું, ક્ષત્રીના ગૌરવને લગારે ખાંડેત નહિ કરું.'

પુરોહિત : આનંદથી સભા ચુપચાપ બની, પણ મારા અંતરમાં તો ઝેરની જ્વાળા સળગતી જ રહી. હું બોલ્યો : 'વધુ પુત્રો જોઈએ છે, રાજા ? એનો ઇલાજ મારી પાસે છે. પણ એ તો છે મહાવિકટ કામ. તમારી તાકાત નથી.' ત્યાં તો ગર્વથી રાજા બોલ્યો : 'હું ક્ષત્રીબચ્ચો છું. તમારે ચરણે હાથ મેલીને પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હું એ કામ કરીશ.' એ સાંભળીને હસતે મોંચે મેં કહ્યું : 'સાંભળો ત્યારે, હું યજ્ઞ કરું, ને હે રાજા ! તમે સ્વહસ્તે એમાં તમારા એ કુમારનું બલિદાન દેજો. એ બલિદાનનો ધુમાડો સુંઘતાં જ રાણીઓને ગર્ભ રહેવાનો.' એ સાંભળીને રાજાએ ચુપચાપ માથું નીચે ઢાળ્યું. સભા-જનોએ કકળાટ કરી મેલ્યો, બ્રાહ્મણોએ મને ધિકાર દીધો. પરંતુ રાજાએ ધીરે સ્વરે કહ્યું કે 'ક્ષત્રિયનું વચન છે, ગુરુદેવ ! એમ જ કરીશ.'

પછી તો ચોમેર સ્ત્રીઓના વિલાપ ચાલ્યા, પ્રજાજનોના ક્રિટકાર સંભળાયા, સેના આખી વિક્રી બેઠી, તો યે એકલા રાજાજી તો અચળ જ રહ્યા. યજ્ઞનો અગ્નિ ભભૂકી ઊઠ્યો. બલિદાનનો સમય આવી પહોંચ્યો. પણ આસપાસ કોઈ ન મળે. રણુવાસમાંથી કુમારને કોણુ લઈ આવે ? નોકરોએ ના પાડી, પ્રધાનો ચુપ રહ્યા, દ્વારપાળોની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં, ને સેના બધી ચાલી ગઈ.

પણ હું, મોહનાં બંધનોને છેદનારો હું, બધાં શાસ્ત્રોનો જાણનારો હું, પ્રીતિનાં બંધનોને મિથ્યા

માનનારો હું—હું પોતે રણુવાસમાં પહોંચ્યો. એકાદ કૂલને સો સો ડાળીઓ વીંટળાયેલી હોય, તેવી રીતે એ કુમારને ઘેરીને સો સો રાજમાતાઓ ભયભીત અને ચિંતાતુર બની બેઠેલી હતી. મને જોતાં તો બાલક હસ્યો, ને નાના બે હાથ લંબાવ્યા; કાલી કાલી ભાંગી તૂટી બોલીમાં જાણે કાલાવાલા કરતો હોય ને, કે ‘લઈ જાઓ, આ માતાઓના અંદીખાનેથી મને બહાર ઉપાડી જાઓ. મારું નાનું હૃદય રમવા માટે તલસી રહ્યું છે.’

હસીને હું બોલ્યો: ‘આવ મારી સાથે બેટા, મમતાનાં આ કઠિન બંધનો ભેદીને તને હમણાં રમવા ઉપાડી જાઉં.’ એટલું કહીને, બલાત્કાર કરી, માતાઓના બોળામાંથી એ હસતા કુમારને મેં ખૂંટવી લીધો. રાણીઓ મારા પગમાં પડી, મારો માર્ગ રોક્યો, મહા આક્રંદ કરી મૂક્યું. હું તો અપાટાભેર ચાલ્યો આવ્યો.

જવાળાઓ સળગી ઊઠી. રાજા તો પથ્થરની પૂતળી સમા ઊભા રહેલા. એ કમ્પતી ને અળહળતી જવાળાઓને જોઈ બાળક નાચવા લાગ્યો, કલકલ હાસ્ય કરવા લાગ્યો, ને બાહુ લંબાવી જાણે અંદર અંપલાવવા આતુર બન્યો. રણુવાસની અંદરથી રૂદનના સ્વરો છૂટ્યા ને બ્રાહ્મણો શાપ દેતા દેતા નગર છોડી ચાલી નીકળ્યા. હું બોલ્યો : ‘હૈ રાજા, હું મંત્ર ભણું છું. ચાલો હોમી દો આને અગ્નિની અંદર.’

સોમક : ચુપ રહો, ચુપ રહો, વધુ વાત કરશો મા હવે !

પ્રેતો : થંભી જ; થંભી જ; ધિ:કાર છે તને ઓ બ્રાહ્મણ !  
અમે તો ઘોર પાપી છીએ. પરંતુ રે પુરોહિત !  
તારી જોડી તો જમલોકમાં યે જડે નહિ. તારે  
એકલાને માટે નોખી જ નરક કાં ન સરજાઈ ?

દેવદૂત : મહારાજ, નિરર્થક આ નરકમાં રોકાઈને વિના પાપે  
પાપીની વેદના શાને સહી રહ્યા છે ? પધારો  
વિમાનમાં, અંધ કરો આ ભયંકર વાતો.

સોમક : વિમાનને લઈ જાઓ, દેવદૂત ! મારી ગતિ તો રે  
બ્રાહ્મણ ! આંહી નરકમાં, તારી સાથે જ. ક્ષત્રીના મદમાં  
મત્ત બનીને, મારા પોતાના કર્તવ્યની ત્રુટીને ટાળવા  
ખાતર મારા નિરપરાધી બાળકને મેં-પિતાએ-અગ્નિમાં  
હોમ્યો ! મારા નિંદકોને મારું શૂરાતન બતાવવા ખાતર  
મેં માનવધર્મને, રાજધર્મને, રે ! મારા પિતૃધર્મને  
બાળી ખાખ કીધો. જીવ્યો ત્યાં સુધી તો એ પાપની  
જ્વાળામાં સળગતો રહ્યો-હજીવ્યે, હજીવ્યે, એ જ્વાળા  
હયાને નિરંતર દગાડી રહી છે. હાથ રે ખેટા ! અગ્નિને  
તેં બાપનું દીધેલું રમકડું માન્યું; બાપને ભરોસે તેં  
ખે હાથ લંબાવ્યા; ત્યાર પછી એ ભડકાની અંદર  
અકસ્માત તારી આંખોમાંથી કેવો ઠપકો, કેવી  
તાજીબી ને કેવો ભય ભભૂકી ઊઠેલાં !

હે નરક ! તારા અગ્નિમાં એવો તાપ કયાં છે, જે  
મારા અંતરના તાપની તોલે આવે ? હું સ્વર્ગે જાઉં ?  
ના, ના ! મારાં પાપ દેવતા ભૂલી શકે; પણ મારાથી શે  
ભુલાય એ બાલકની છેલ્લી નજર, એ છેલ્લું અભિ-

માન ! દિવસરાત નરકના અગ્નિમાં હું સળગ્યા જ કરું તો ચે, રે બેટા ! તારી એ પલવારની વેદનાનું, આપની સામે જોઈ રહેલી એ ગરીબ નજરનું, ને પિતાએ કરેલા એ વિશ્વાસઘાતનું વેર નહિ વળી રહે.

[ ધર્મરાજ આવે છે. ]

ધર્મ : પધારો રાજન્ ! જલદી પધારો ! સ્વર્ગના વાસીઓ તમારી વાટ જુઓ છે.

સોમક : સ્વર્ગમાં મારું આસન ન હોય, હે ધર્મરાજ ! વિના અપરાધે મેં મારા બાલકને હણ્યો છે.

ધર્મ : અંતરના અનુતાપથી એનું તો પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ ચૂક્યું છે, રાજા ! એ પાપનો ભાર ભરમ થઈ ગયો છે. નરકવાસ તો આ બ્રાહ્મણને માટે છે, જેણે જ્ઞાનના ગુમાનમાં, લગારે પરિતાપ પામ્યા વિના, પારકાના બાલકને માતાના ખોળામાંથી મૂંટવીને હણી નાખ્યો છે. ચાલો પ્રભુ !

પુરોહિત : જશો ના, ચાહ્યા જશો ના, મહારાજ ! ઈર્ષાના ભડકામાં મને બળતો મેટ્રીને અમરલોકમાં એકલા ચાહ્યા જશો ના ! નવી વેદના પ્રગટાવશો ના ! મારે માટે ખીજી નરક બનાવશો ના. કૃપાળુ ! રહેા, આંહી જ રહેા !

સોમક : તારી સાથે જ હું રહીશ. રે હતભાગી ! નરકના આ પ્રચંડ અગ્નિમાં આપણે બન્ને મળી યુગયુગાન્તર સુધી યજ્ઞ કર્યા કરશું. હે ધર્મપતિ ! આ પુરોહિતનાં પાપ

ખવાઈ જાય ત્યાં સુધી આ નરકમાં જ મારું નિર્માણ કરો, એની સાથે જ મને રહેવા દો.

ધર્મ : સુખેથી આંહીં રહો, મહીપતિ ! નરકને પણ ગોરવવન્તુ બનાવો. અગ્નિનો દાહ તમારા લલાટનું તિલક બની જાયો અને નરકની જ્વાલા તમારું સિંહાસન બની જાયો.

પ્રેતો : જય હો પુણ્યકળના ત્યાગીનો ! જય હો નિરાપરાધી નરકવાસીનો ! જય હો મહાવૈરાગીનો ! આંહીં રહીને હે પુણ્યશાળી, પાપીના અંતરમાં ગોરવ પ્રગટાવજો, નરકનો ઉદ્ધાર કરજો, શત્રુને મિત્ર બનાવી, જુગજુગ સુધી એક દુઃખાસને બેઠા રહેજો, વાદળાંની સાથે ઝળહળતો સૂર્ય દેખાય તેમ તમારી મૂર્તિ પણ વેદનાના શિખર ઉપર સદા ય પ્રકાશી રહેજો ! એ જ્યોતિ કદી યે બુઝાશે નહિ !



## શુદ્ધિપત્ર

પાત્રું	લીટી	અથુદ	થુદ
૧	૧૦	નકસી	નકશી
૩	૨૧	શુક્લા	શુક્લા
૫	૪	સ્તૂપ	સ્તૂપ
૭	૬	ખેઠા	ખેઠાં
૮	૭	વસ્ત્રાભૂષણો	વસ્ત્રાભૂષણો
૧૧	૧૮	કુલનું	કૂલનું
૨૦	૬	કિરલો	કિરણો
૨૨	૪	ટહુકો	ટહુકો
૨૩	૨	આપેલો શું	આપેલો કોલ શું
૨૪	૬	ખાકોરામાંથી	ખાંકોરાંમાંથી
૨૮	૯	વર	વર
૩૦	૪	હાયો	હાર્યો
૩૧	૧૦	મો	માં
૩૨	૯	મો	માં
૩૪	૮	ઝૂપડા	ઝૂંપડા
૪૫	૧	ઉધર	ઉપર
૫૫	૧	ની ક	નીક
૫૬	૭	ગામડાની	ગામડાંની
૫૭	૬	શુ	શું
૫૮	૭	કથુ	કથું
૬૧	૨	કાપીન	કોપીન
૬૨	૧૩	અશ્રધારા	અશ્રુધારા
૬૩	૭	સારો	મારો
૭૪	૨૩	હા	હાયે
૭૭	૨૩	હર્વાશ્ર	હર્વાશ્રુ
૮૦	૨૨	યુદ્ધમાં	યુદ્ધનાં

## શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી રચિત પુસ્તકો

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૧થી ૫		૭—૮—૦
સોરઠી બહારવટીઆ ભા. ૧થી ૩		૩—૮—૦
રઠીઆણી રાત ભા. ૧થી ૩		૨—૦—૦
ચૂંદડી ભા. ૧થી ૨		૧—૬—૦
યુગવંદના ( મોટો કાવ્યસંગ્રહ )		૨—૦—૦
નિરંજન : ખિડેલાં દ્વાર	દરેકના	૨—૦—૦
સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી		૨—૮—૦
પુરાતન જ્યોત : પલકારા	દરેકના	૧—૮—૦
કંકાવટી ભા. ૧-૨		૧—૬—૦
દાદાજીની વાતો : ડોશીમાની વાતો	દરેકના	૦—૮—૦
વેણીનાં ફૂલ : ફિલ્લોલ	દરેકના	૦—૮—૦
સોરઠી ગીતકથાઓ		૧—૦—૦
સોરઠી સંતો		૦-૧૨-૦
રાણો પ્રતાપ		૧—૪—૦
વર્તમાન યુગના બહારવટીઆ		૦—૬—૦
સત્યની શોધમાં		૧—૦—૦
ચિતાના અંગારા : નરવીર લાલાજી :	દરેકના	૦—૪—૦
જેલ ઓફિસની બારી		૧—૦—૦
પ્રતિમાઓ : વેવિશાળ	દરેકના	૧—૪—૦
તુલસી-ક્યારો		૨—૮—૦
ધૂપછાયા		૧—૮—૦
ઝંડાધારી		૦—૮—૦
કુરબાનીની કથાઓ		૦—૬—૦
બહારવટીઓ જોગીદાસ : ઓળાપો :	દરેકના	૦—૪—૦

મળવાનું મુખ્ય સ્થળ :

આર. આર. શેઠની કંપની  
કેશવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨



## અર્વાચીન કાવ્ય ગ્રંથાવલિ

મહાગુજરાતના માનીતા કવિઓના અમારા તરફથી  
પ્રકાશિત થયેલાં તથા સોલ એજન્સીનાં કાવ્ય સંગ્રહો

* ૧ કાવ્ય મંગલા	સુન્દરમ્	૧-૮-૦
* ૨ ગંગોત્રી	ઉમાશંકર જોષી	૧-૮-૦
* ૩ યુગવંદના	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૨-૦-૦
* ૪ અધ્યૈ	રનેહુરશિમ	૨-૦-૦
૫ નિહારિકા	રમણલાલ દેસાઈ	૨-૦-૦
૬ ધલા કાવ્યો	ચન્દ્રવદન મહેતા	૨-૦-૦
* ૭ રતન	ચન્દ્રવદન મહેતા	૧-૦-૦
૮ કાશ્મલનનાં કાવ્યો	કાશ્મલન	૦-૮-૦
૯ દીપશિખા	અમીદાસ કાણુકિયા	૧-૮-૦
૧૦ રસીકના કાવ્યો	આવસત્થી	૧-૮-૦
૧૧ ખંડિત મૂર્તિઓ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૧-૦-૦
* ૧૨ લલિતનાં ખીળાં કાવ્યો	લલિતજી	૦-૧૨-૦
* ૧૩ હૃદયવીણા	નરસિંહરાવ દીવેઠિયા	૧-૪-૦
૧૪ વસુધા	સુન્દરમ્	૨-૦-૦
* ૧૫ નિરીય	ઉમાશંકર જોષી	૨-૦-૬
૧૬ ઈન્દ્રધનુ	સુન્દરજી ખેટાઈ	૨-૦-૦
૧૭ આરાધના	મન:સુખલાલ ઝવેરી	૨-૦-૦
* ૧૮ જ્યોતિરેખા	સુન્દરજી ખેટાઈ	૧-૦-૦
* ૧૯ પૂર્વાભાષ	કાન્તા	૨-૦-૦

### ખાલકો માટે

* ૨૦ નવાં ગીતો ભા-૧	ત્રિભુવન બ્યાસ	૦-૬-૦
* ૨૧ નવાં ગીતો ભા-૨	ત્રિભુવન બ્યાસ	૦-૮-૦
૨૨ ટહોકા	દેશજી પરમાર	૦-૫-૦
* ૨૩ પગલાં ભા. ૧ થી ૪	રમણલાલ સોની (દરેકના)	૦-૫-૦
* ૨૪ સોમાભાષનાં કાવ્યો	સોમાભાઈ	૦-૫-૦

### રાસનાં બે અમૂલ્ય પુસ્તકો

૨૫ ગીત માધુરી	મનુભાઈ દેસાઈ	૧-૪-૦
૨૬ રાસકુંજ	શાંતિ ખરશીવાળા	૧-૮-૦

\* પૂદ્ગલીવાળાં કાવ્યસંગ્રહો રકુલોમાં તથા કોલેજમાં ટેકસ્ટબુક તરીકે  
ચલાવાય છે.

સોલ સેલિંગ એજન્ટ્સ,

આર. આર. શેઠની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

# શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી રચિત પુસ્તકો

નવાં બહાર પડેલા તેમજ અન્ય પુસ્તકો

વેવિશાળ	૧-૪-૦
વસુધરાના વહાલાં દવલાં	૧-૮-૦
સમરાંગણ	૧-૮-૦
રાગંગાજળિયો	૧-૮-૦
ગુજરાતનો જય	૧-૮-૦
ધરતીનું ધાવણુ ભાગ ૧ (લોકસાહિત્ય)	૨-૦-૦
પુરાતન જ્યોત (સોરઠી સંતો ભાગ-૨)	૧-૮-૦
તુલસીક્યારો -	૨-૮-૦
યુગવંદના	૨-૦-૦
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભાગ ૧ થી ૫ દરેકના	૧-૮-૦
સોરઠી ખહારવટીઆ ભાગ ૧ થી ૩	૩-૮-૦
રઠીઆળી રાત ભાગ ૧ થી ૩	૨-૦-૦
ચુંદઠી ભાગ ૧ થી ૨	૧-૬-૦
નિરંજન	૨-૦-૦
સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી	૨-૮-૦
કંકાવટી ભાગ ૧ થી ૨	૧-૬-૦
રાણો પ્રતાપ	૧-૪-૦
સત્યની શોધમાં	૧-૦-૦
સોરઠી સંતો	૦-૧૨-૦
સોરઠી ગીત કથાઓ	૧-૦-૦
કુરખાનીની કથાઓ	૦-૬-૦
ડોશીમાની વાતો	૦-૮-૦
દાદાજીની વાતો	૦-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું :

આર. આર. શેઠના કંપની  
બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ,  
કેશવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

